

Irak: Nederlandse media gijzelen zichzelf

HENRI BEUNDERS

DE EIGEN NIEUWSGARING DOOR NEDERLANDSE MEDIA IN Irak staat in verhouding tot de hoeveelheid meningen, analyses, hoofdartikelen en columns als een dwerg tot een reus. Een wanverhouding dus. Vooral op televisie wreekt zich dit. Het resultaat is namelijk dat de tv vooral beelden uitzendt die zij binnenkrijgt van persbureaus of *Al Jazeera* of, helemaal gratis, van de kant van terroristen zelf, die de camera graag hanteren in hun strijd. Het zijn vooral beelden van aanslagen, of van gegijzelde burgers van lidstaten van de *Coalition of the Willing* die hun regering smeken in te gaan op de eisen van de gijzelnemers. Deze dubieuze emo-tv kan alleen maar het gevoel versterken dat Amerika, en Nederland ook, in een steeds uitzichtlozer oorlog is beland, waaruit we ons zo snel mogelijk moeten terugtrekken.

In tegenstelling tot de oorlogen op de Balkan zijn er nu nauwelijks tot geen Nederlandse journalisten permanent in Irak. Niet in Bagdad, en niet bij de Nederlandse troepen in het zuiden. Om twee redenen niet: de media beschouwen het als te gevaarlijk, en het ministerie van defensie is ook niet erg behulpzaam als het gaat om facilitering van journalisten die langer willen blijven dan de duur van het geheel geplande bliksembezoekje in het kielzog van de premier of de minister.

Zowel voor het ministerie als de media geldt dat de risico's te groot worden bevonden. Dat was vroeger anders. Dat oorlogsverslaggeverij gevaarlijk is, was altijd al bekend, maar lang was er bereidheid de risico's te nemen, zeker als er enige garantie was van militaire bescherming en steun bij transport. Maar ook zonder garanties waren kranten en omroepen bij sommige (burger)oorlogen bereid grote risico's te aangaan wegens het grote belang dat werd gehecht aan 'de waarheid' over die oorlog ver weg. Ook nog nadat de oorlogscorrespondenten allang de status van het neutrale Rode Kruis was ontnomen. Door te veel engagement van hen zelf – wat duidelijk werd door de moord op de Ikon-journalisten in El Salvador begin jaren tachtig – en door het besef van de strijdende partijen dat de media een veel te belangrijk tactisch middel zijn in de strijd om die neutrale status te respecteren.

Tijdens de burgeroorlogen op de Balkan hebben alle oorlogsverslaggevers puur geluk gehad. Je kon er gemakkelijk komen: je stapte in je auto en de volgende avond was je er. Op de Balkan zwierven dan ook talloze *freelancers* rond. Maar ook de kranten en omroepen hadden er permanent hun eigen mensen zitten, wegens het slopende werk veelal in estafette-dienst. Groter dan het geluk van de nabijheid was het geluk dat in het bijzonder de Serviërs liever blauwhelmen gijzelden dan journalisten, ook al was dat punt tijdens de bombardementen op Belgrado nabij.

Na deze oorlogen beseften de hoofdredacties dat ze door het oog van de naald waren gekropen. Dat besef groeide nog toen in de *War on Terror* Afghanistan werd binnengevallen. Een konvooi journalisten dat – na verdrijving van de Talibaan – van Peshawar hoopvol op weg ging naar Kaboel, werd zonder aarzeling beschoten: vier doden. Net als tijdens de Golfoorlog van 1991 verdwenen na het begin van de oorlog in Irak de meeste journalisten toen de Amerikanen Bagdad naderden en het te gevaarlijk werd om te blijven. Uit eigen beweging of op last van de hoofdredacties. Eigen veiligheid eerst, is niet alleen het devies van de Amerikaanse en Britse soldaten nu in Irak, maar ook van de oorlogsverslaggevers. Slechts een enkeling, zoals Arnold Karskens (*Nieuwe Revu*), durfde langer te blijven.

De kranten en omroepen vinden het nu simpelweg te gevaarlijk eigen mensen daar permanent te stationeren. Om de morele reden dat men de levens van eigen medewerkers niet in gevaar wil brengen, en uit angst voor de financiële gevolgen: exorbitante verzekeringspremies en het risico vele miljoenen te moeten betalen als ze gegijzeld zouden worden. *NRC Handelsblad* ging zelfs zover het om deze reden ook onethisch te vinden stukken van Nederlandse *freelancers* te accepteren die wél het gevaar willen lopen gegijzeld of gedood te worden. Wellicht ook omdat ze vrezen dan alsnog in een Artsen zonder Grenzen/Arjan Erkel-situatie terecht te kunnen komen.

Zo is er nauwelijks nog geregelde Nederlandse berichtgeving over Bagdad en Irak, noch over de Nederlandse troepenmacht in het zuiden. De kwaliteitskranten, en het *NOS Journaal*, laten af en toe de

correspondent uit Teheran naar Bagdad reizen. De correspondent van Radio 1 bericht meestal uit Amman, op basis van (vermoedelijk) telefonische contacten met Bagdad, en (waarschijnlijk) wat *Al Jazeera* meldt over wat daar gebeurt.

Wat is het gevolg? De gevolgen zijn verschillend voor de kwaliteitskranten en radio en televisie. De eerste hebben nog genoeg expertise op de redactie om op basis van eigen kennis en de informatie van buitenlandse persbureaus een vakkundig bericht of analyse te schrijven. Op de televisieredacties is deze expertise veel minder voorhanden. Intussen wordt Hilversum wel overspoeld met beelden. Beelden van *Al Jazeera*. Of beelden waarvan de bron zeer onduidelijk is – thans kan immers iedereen met een digitale camera en een telefoon beelden over de wereld zenden. En steeds vaker met beelden die openlijk uit de camera's van de terroristen/opstandelingen komen en de onthoofding of smeekbeden tonen van gegijzelde Britten of Amerikanen (gegijzelde of gedode Japanners en Nepalezen lijken minder interessant voor onze media).

De onmisbaarheid van de media voor het terrorisme is alom bekend. De juiste omgang van de media met nieuws en beelden hierover vormt een van de moeilijkste dilemma's voor elke redactie. De vraag blijft: wel of niet uitzenden, en zo ja hoe? Een voorbeeld. Het *NOS Journaal* vertoonde in september de hele smeekbede van de gegijzelde Brit Kenneth Bigley aan premier Blair, in alle ochtendbulletins. Waaróm werd de kijker niet duidelijk. Omdat het 'nieuws' was? Omdat de beelden er nu eenmaal waren? Of ook om de suggestie te wekken dat Blair een onmens is, die niet genoeg doet voor zijn gegijzelde landgenoten? Het enige effect van dit soort beelden lijkt te zijn: emotionalisering, en tegelijkertijd bevestiging van het idee dat deze oorlog een ellendige vergissing is.

Deze situatie van te weinig informatie van eigen mensen ter plekke en te veel gratis aangeleverde emotiebeelden, ook door de terroristen/opstandelingen, maakt de vraag naar de invloed van de media op oorlog en op de publieke opinie over oorlog nog klemmender dan die vanaf het begin van de Irak-oorlog al was. Hebben de Nederlandse media zich, net als de Amerikaanse, destijds laten 'inpakken' door 'de propagandamachine' van de regering-Bush?

The New York Times heeft, via de pen van verslaggever Judith Miller, te veel de regeringskoers over Irak gevolgd. De krant heeft er deze zomer, in een soort *mea culpa*, afstand van genomen. In 'De Republikeinse lawaaimachine' citeert Washington-correspondent Marc Chavannes van *NRC Handelsblad* (M, september 2004) CNN-sterverslaggever Christiane Amanpour: 'Mijn zender werd geïntimideerd door de regering en door haar infanteristen bij Fox News. Het gevolg was:

angst en zelfcensuur.'

Maar hoe staat het met de Nederlandse media? Hebben zij ook reden de hand in eigen boezem te steken als het gaat om de berichtgeving en beoordeling van de weg naar de oorlog en het uitbreken ervan? Een voorbeeld, ook *NRC Handelsblad*. Dat schreef direct nadat de oorlog was uitgebroken, op 20 maart 2003, een hoofdartikel met als titel: 'Aanval geopend.' De krant twijfelde aan de *casus belli*. Het ware beter geweest dat, dat en dat, een paar alinea's lang. Maar de conclusie was duidelijk: 'Nu de oorlog is begonnen, moeten president Bush en premier Blair worden gesteund. Die steun kan niet blijven steken in verbale vrijblijvendheid. Dat betekent dus politieke steun – en als het moet ook militaire.'

Hoewel een terugblik op de ontwikkeling van de eigen meningsvorming altijd nuttig is, zie ik géén reden waarom de krant nu hiervoor een *mea culpa* moet uitspreken. De berichtgeving en de beoordeling van de weg naar de oorlog toe waren niet te vergelijken met de dominante oorlogstoon in de Amerikaanse media. En dat is begrijpelijk. Wij hebben de emotionele schok over de *Twin Towers* niet zo gevoeld als de Amerikanen. Wij stonden aan de zijlijn, een comfortabele positie om vooral kritisch over de gang van zaken te schrijven.

Het is eerder zo dat de Nederlandse media, door de bank genomen, *voornamelijk kritisch* schreven, en bleven schrijven – zeker de ontelbare columnisten die nagenoeg allemaal bijna elke column vulden met Irak en nagenoeg bijna allemaal tegen deze oorlog waren.

En de columns in de krant zijn te vergelijken met de 'emo-beelden' die Hilversum aangeleverd krijgt. Zij omringen de informatie met de suggestie wat we ervan moeten vinden. Ook de abonnees van de kwaliteitskranten lezen steeds minder in hun krant. Door het ontbreken van permanente eigen verslaggevers te velde komt het blijvend grote aanbod aan (vertaalde) informatie en eigen analyses als onregelmatiger en ongericht over. En dat zal de ontvankelijkheid voor de 'emo-beelden' die de televisie uitzendt alleen maar versterken.

Het nadelig gevolg van de begrijpelijke weigering permanent eigen verslaggevers in Irak te stationeren – waardoor ook het beeld van het werk van de Nederlandse troepen onhelder blijft – is wél dat de media in feite zichzelf gijzelen. En dat de publieke opinie meer beheerst wordt door meningen dan door feiten over Irak. ■

Over de auteur

HENRI BEUNDERS is hoogleraar geschiedenis van maatschappij, media en cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Al-Qaeda tussen mythen en werkelijkheid

RIK COOLSAET

'OPINIES OVER FEITEN ZIJN DIKWILS BELANGRIJKER DAN DE feiten zelf, want op opinies baseren mensen hun gedrag en geven zij vorm aan de wereld.' Deze relativerende woorden van de legendarische Nobelprijswinnaar voor de Vrede, Norman Angell, in zijn autobiografie uit 1951 vormen een nuttig richtsnoer bij de schier eindeloze reeks nieuwsberichten over terreuraanslagen sinds '9/11'.

Terrorisme is zo oud als de mensheid. Het is van alle tijden, van alle continenten en van alle gezindten. Maar de angst voor het terrorisme en de obsessie met veiligheid, die zijn er niet altijd. Het gevoel bedreigd te worden door een ongrijpbare en schijnbaar alomtegenwoordige terroristische vijand, komt en gaat, in golven. Tussen twee angst- en terreurgolven zit dikwijls een generatie. Daardoor ontstaat bij elke nieuwe golf aanslagen waarachter de hand van een internationaal terreurnetwerk wordt vermoed, telkens weer de neiging zich bedreigd te voelen door een vijand van mythische proporties. Mythe en realiteit vermengen zich gemakkelijk als het over al-Qaeda en Osama bin Laden gaat – net zoals bij soortgelijke terreurgolven in het verleden.

Terreurarme realiteit

Walter Laqueur, auteur van het standaardwerk *Terrorism* (1977), merkte in 1985 op dat, wie het internationale terrorisme in een historisch perspectief plaatst, tot onverwachte vaststellingen komt. Hij noteerde – in het midden van een soortgelijke paniekgolf als vandaag – dat feiten en perceptie in een curieuze verhouding tot elkaar staan: '[Historians] will note that presidents and other leaders frequently referred to terrorism as one of the greatest dangers facing mankind. For days and weeks on end, television networks devoted most of their prime-time news to covering terrorist operations. Publicists referred to terrorism as the cancer of the world, growing inexorably until it poisoned and engulfed the society on which it fed. [...] In countless articles and books, our historian will read about the constantly rising number of terrorist attacks. Being a conscientious researcher he will analyse the statistics, which are bound to increase his confusion, for he will find that more American civilians were killed in 1974 (22) than in 1984 (16).'¹

In welke mate geldt deze bemerking ook thans? Om de recente golf aanslagen in perspectief te plaatsen, kan

de onderzoeker een beroep doen op twee gezaghebbende gegevensbanken. Op verzoek van het Congres publiceert het *State Department* jaarlijks een rapport over het internationale terrorisme, *Patterns of Global Terrorism*.² Dit rapport biedt een gedetailleerd overzicht van allerlei relevante informatie op het gebied van het internationale terrorisme, waaronder statistische gegevens over het aantal aanslagen.

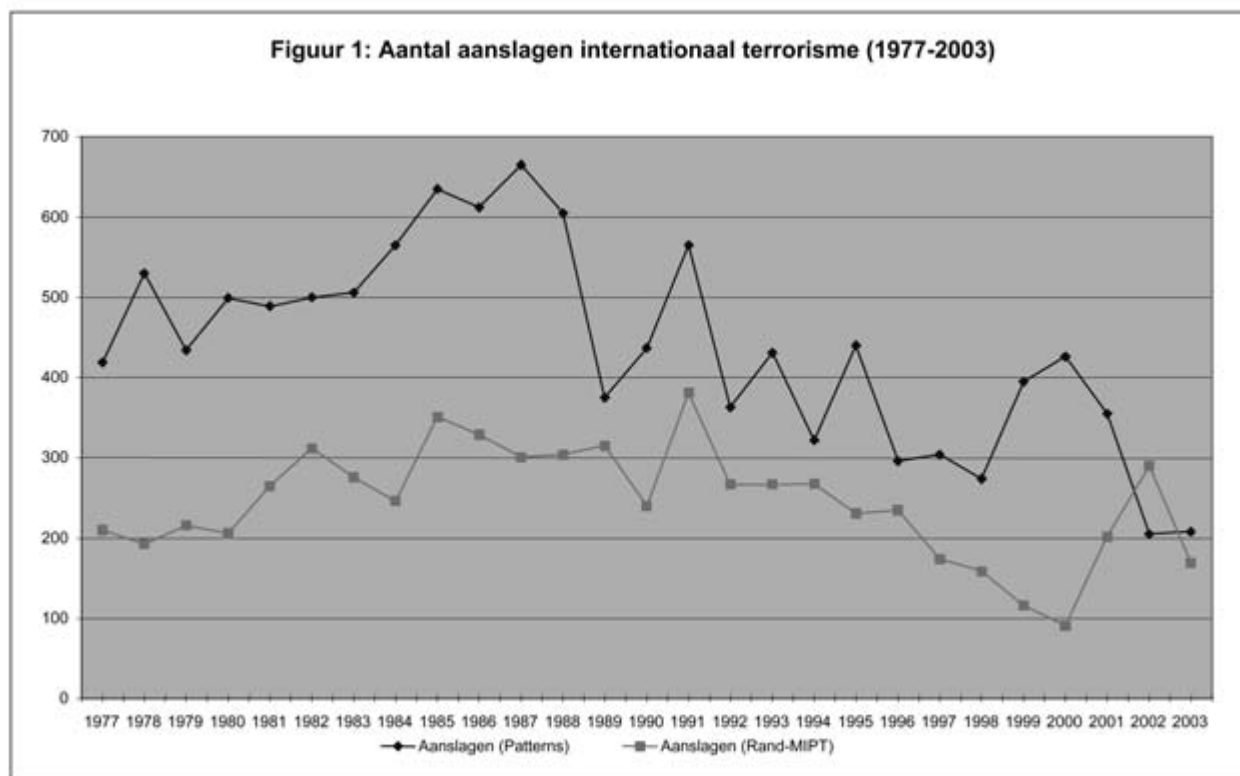
Sinds het gijzelingsdrama op de Olympische Spelen van München in 1972 doet de *RAND Corporation* iets soortgelijks. De RAND-databanken zijn gebaseerd op ruim 30 jaar onderzoek en bestaan uit drie datasets. De terroristische aanslagen in de periode 1968-1997 zijn terug te vinden in de *RAND Terrorism Chronology*. Deze verschaft enkel informatie over internationaal terrorisme. De meer recente databank *Terrorism incident database* (1998-heden) daarentegen omvat zowel binnenlandse als internationale terreuraanslagen. De onlangs geactiveerde *MIPT Knowledge Database* integreert beide databanken.³

Een methodologische opmerking is hier echter noodzakelijk. Elke definitie van 'terrorisme' is arbitrair. Wat sommigen als terrorisme zullen bestempelen, wordt door anderen niet als zodanig erkend. Het *State Department* en de *RAND Corporation* hanteren verschillende definities en criteria betreffende het internationale terrorisme. Dat resulteert in soms zeer uiteenlopende schattingen van het absolute aantal aanslagen. Wat ons hier echter interesseert, is niet in de eerste plaats het aantal aanslagen op zich zelf, maar de trend op langere termijn die uit deze cijfers blijkt. Niet de exacte cijfers zijn hier dus van belang, maar de relatieve ontwikkeling ervan, m.a.w. binnen de gehanteerde definities in beide datasets.

Ondanks de verschillende definities van terrorisme indiceren het *State Department* en de *RAND Corporation* (RAND) dus eenzelfde neerwaartse curve in het aantal aanslagen. Indien we een rechte zouden trekken, dan zou de systematische vermindering van het aantal internationale terroristische aanslagen op middellange termijn, nl. van 1977 tot 2003, nog meer in het oog springen.

In de *Patterns* blijkt het aantal aanslagen in 2002 en 2003 het laagste ooit te zijn sinds 1977, met resp. 205 en 208 (zie fig. 1). Uit *Patterns 2003* blijkt zelfs dat niet 1977, maar 1969 gehanteerd kan worden als het

Figuur 1: Aantal aanslagen internationaal terrorisme (1977-2003)

Bron: Rik Coolsaet, Teun Van de Voorde, *Het internationale terrorisme. Een longitudinale statistische analyse*. Universiteit Gent, Vakgroep Politieke Wetenschappen, juli 2004

historische ijkpunt. Dit betekent, met andere woorden, dat de jaren 2002 en 2003 de terreurarmste waren van de afgelopen 32 jaar. De RAND-cijfers tonen eenzelfde dalende trend. In absolute aantallen geldt de periode 1997-2000 hier als de terreurarmste, met een groei tussen 2000 en 2002, maar eindigend met een daling in 2003 tot het – relatief lage – niveau van de periode 1977-1980.

Het is uiteraard niet voor het eerst dat deze dalende trend wordt genoteerd. Een aantal deskundigen merkt echter een gelijktijdige trend op van een hoger aantal slachtoffers per terroristische aanslag. De RAND datasets maken het ook hier mogelijk cijfers van perceptie te scheiden. In Figuur 2 worden zowel het absolute aantal dodelijke slachtoffers ('Slachtoffers') uitgetekend als de best passende rechte ('Lineair') voor de periode 1977-2003.

Op het eerste gezicht is er inderdaad sprake van een toenemend aantal dodelijke slachtoffers als gevolg van internationale terroristische aanslagen. Bij nadere analyse blijkt dit echter het gevolg te zijn van het dramatische dodental op elf september. Daarnaast vallen de grote jaarlijkse variaties op. Deze zijn het gevolg van een al dan niet geslaagd aantal bijzonder spectaculaire aanslagen met een groot aantal dodelijke slachtoffers: de reeks bomaanslagen in Libanon tegen Amerikaanse doelwitten in 1983, die elk tientallen

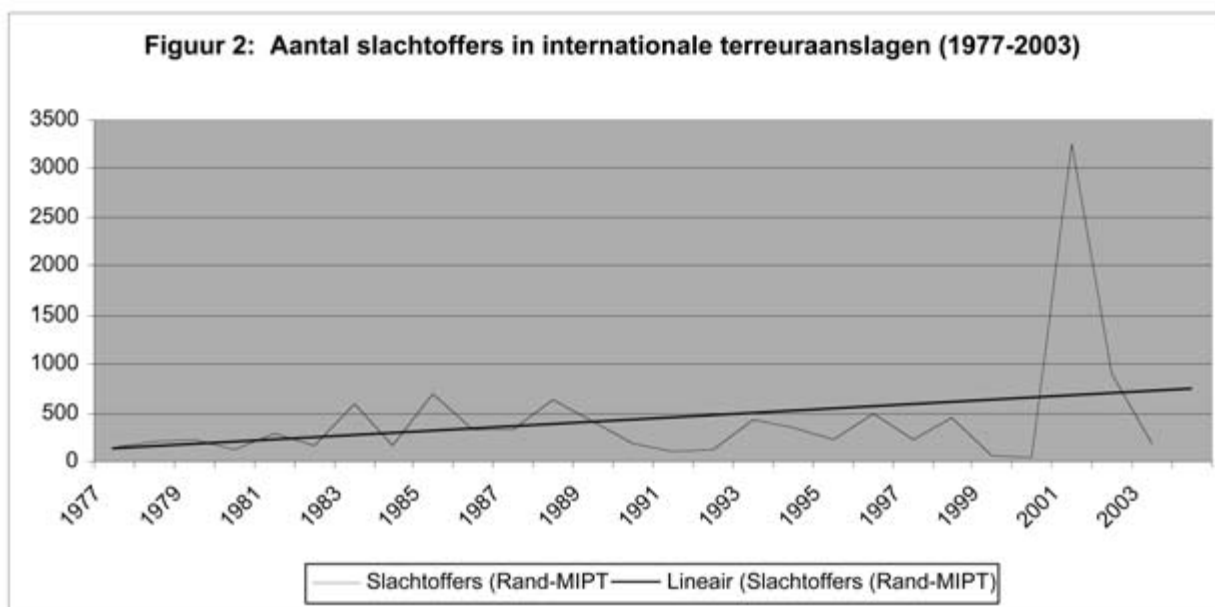
slachtoffers eisten; de 329 doden bij de kaping door Sikhs van het vliegtuig tussen Montreal en Londen in 1985; de 270 doden op de PanAm 103-vlucht boven Lockerbie in 1988; de bomauto's in Bombay in 1993, met 317 slachtoffers; een aanslag als die in Colombo (Sri Lanka) door de Tamil Tijgers in 1996; en uiteraard 11 september 2001.

In de publieke opinie, de pers en onder beleidsverantwoordelijken leeft het gevoel dat we de laatste jaren geconfronteerd worden met een historisch hoog dodental. Gezien de menselijke tol op '9/11' is dit gevoel uiteraard perfect te begrijpen. Terroristische aanslagen als die van '9/11' zijn echter een 'low probability, high consequence event'. Gelet op de grote variaties in het aantal opgemeten slachtoffers is het dan ook problematisch over een trend te spreken.

Deze cijfers bevestigen Laqueurs analyse uit 1985. In tegenstelling tot de wijdverspreide perceptie blijkt het internationale terrorisme tussen 1977 en 2003 als politiek instrument geleidelijk maar duurzaam aan belang in te moeten.

De ultieme nachtmerrie

Het dramatisch en volstrekt onverwacht karakter van de aanslagen van '9/11', de miltvuurbrieven en veront- rustende (maar fragmentaire) indicaties dat al-Qaeda

en sommige extremistische moslimactivisten, zoals José Padilla, plannen smeedden om een 'vuile bom' te maken, heeft de internationale ongerustheid over mogelijk gebruik van massavernietigingswapens door terroristische groepen onmiskenbaar doen groeien. Die werd verder in de hand gewerkt door de publieke rechtvaardiging van de Irak-oorlog, waarin de suggesties dat Saddam Hoessein zulke wapens wel eens ter beschikking van terreurgroepen zou kunnen stellen, een centrale plaats innamen.

Nieuw is zulke vrees niet. Een eeuw geleden al vreesden politieambtenaren dat terroristen de meest verschrikkelijke wapens die de mensheid had ontwikkeld, in handen zouden kunnen krijgen en nooit eerder vertoonde verwoestingen zouden kunnen aanrichten. Ook tijdens de Koude Oorlog deden doemscenario's over terroristische aanslagen met kernwapens de ronde. Maar het is pas recent dat zulke nachtmerries acute vormen hebben aangenomen.

In zeker opzicht is de bedreiging vandaag nochtans kleiner dan tijdens de Koude Oorlog, toen de steun van diverse *staten* aan terreurorganisaties nog een courant verschijnsel was. Thans zijn er vrijwel geen landen die terreurgroepen als al-Qaeda steunen. Daardoor ontbreekt het deze groepen aan de noodzakelijke infrastructuur en technische middelen om zich met een redelijke kans van slagen toe te leggen op de snelle ontwikkeling van inzetbare massavernietigingswapens. Zo waren de al-Qaeda-installaties waar geëxperimenteerd werd met chemische bestanddelen, zeer rudimentair en eerder geschikt voor aanmaak van kleine hoeveelheden gif met beperkt bereik dan van chemische of biologische massavernietigingswapens.

De Amerikaanse RAND-expert Bruce Hoffman is

van oordeel dat steeds een neiging heeft bestaan de waarschijnlijkheid van zulk catastrofaal terrorisme te overdrijven. Terreurgroepen hebben in het verleden immers getoond liefst beproefde methoden te gebruiken met vertrouwde wapens, eerder dan een onzeker pad in te slaan met onbeproefde wapensystemen. De meeste deskundigen lijken het er vandaag over eens te zijn dat de waarschijnlijkheid van een aanslag met chemische of biologische wapens veel kleiner is dan een vergelijkbare aanslag met conventionele wapens,⁴ terwijl aanmaak van een nucleair wapen helemaal buiten het bereik van terreurgroepen ligt.

In minder dan 100 van de meer dan 9000 terroristische incidenten die zijn opgenomen in de *RAND Chronology* (1968-heden), waren er aanwijzingen dat de terroristen *overwogen* gebruik te maken van zulke wapens en in nog veel minder gevallen werden zulke wapens metterdaad aangewend – en dit alleen op beperkte schaal. Becijfering leert dat tussen 1977 en 2003 bomaanslagen en explosieven de geprefereerde terroristische methoden waren. De hedendaagse terroristen hanteren dus nog grotendeels dezelfde tactieken en middelen als hun voorgangers sinds de 19de eeuw.⁵

Deze relativerende kanttekeningen mogen echter niet leiden tot de conclusie dat de vrees voor mogelijk gebruik van massavernietigingswapens helemaal ongegrond is. Een dergelijk risico kan nooit tot nul gereduceerd worden. Het contraterrorismebeleid moet met deze eventualiteit wel degelijk rekening houden, zeker met het oog op versterkte nationale en internationale controle op de bestanddelen voor zulke wapens. Maar de cijfers helpen wel de dreiging in een iets *minder dramatisch perspectief* te plaatsen.

De mythe al-Qaeda

Het al-Qaeda dat de *Twin Towers* heeft vernietigd, bestaat niet meer. Door de nederlaag van de Taliban in Afghanistan en de wereldomvattende antiterrorismesamenwerking na '9/11' is er geen gedisciplineerde en gecentraliseerde organisatie meer die de activiteiten van tientallen filialen stuurt.⁶ Driekwart van de topleiders is gedood of gevangen. De rest is op de vlucht en meer bezig zichzelf in veiligheid te brengen dan om aanslagen te plannen. Er is geen centrale leiding meer, geen centrale kas waaruit aanslagen gefinancierd kunnen worden, geen centrale woordvoerder. Duizenden aanhangers vonden de dood en vele van de oorspronkelijke cellen werden opgedoekt. Het netwerk krijgt de steun van geen enkele staat.⁷ *Al-Qaeda is hersendood.*

Wat rest van al-Qaeda moge dan misschien nog beschikken over het vermogen dodelijk toe te slaan, maar Herald Muñoz, Chileens ambassadeur bij de VN en hoofd van het VN-deskundigenteam betreffende al-Qaeda, is alvast van oordeel dat al-Qaeda vandaag niet meer in staat is een terreuraanslag als '9/11' op te zetten.⁸ De belangrijkste uitdaging voor het contraterrorismebeleid is nu dan ook niet langer al-Qaeda, maar wat na al-Qaeda komt, meent Paul Pillar, onder de regering-Clinton een van de centrale CIA-figures, die de alarmklok luidde over het gevaar dat al-Qaeda vertegenwoordigde – vaak tot leedvermaak van zijn collega's die zijn ongerustheid overdreven achtten.⁹ Pillar acht bin Ladens al-Qaeda grotendeels passé: 'Now, in 2004, with Al Qaeda having risen and mostly fallen, the threats that U.S. intelligence must monitor in the current decade have in a sense returned to what existed in the early 1990s; only now the threat has many more moving parts, more geographically disparate operations, and more ideological momentum.'

De hoofdbijdrage van al-Qaeda heeft erin bestaan het anti-amerikanisme als perspectief aan te bieden aan een hele waaier van marginale extremistische groepen die tot dan toe een lokale agenda volgden, zo oordeelt de Franse academicus Olivier Roy.¹⁰ Al-Qaeda kan thans het best vergeleken worden met een koortsthermometer die uiteengespat is in honderden kwikdruppels, allemaal bijzonder giftig, maar onderling niet langer met elkaar verbonden.

Er zijn weinig indicaties dat de dodelijke reeks aanslagen na elf september het werk waren van al-Qaeda. De aanslagen in *Madrid* in maart 2004 zijn typisch in dit verband. De Spaanse autoriteiten zijn er tot op de dag van vandaag niet in geslaagd een duidelijke organisatorische band te ontdekken tussen de aanslagplegers en wat rest van het al-Qaeda-leiderschap. Hetzelfde geldt voor de aanslagen van *Casa-*

blanca in 2003. In tegenstelling tot wat de Marokkaanse autoriteiten beweren, lijkt het er eerder op dat de aanslagplegers lokale extremisten waren, zonder band met al-Qaeda. Geen enkele van de aanslagplegers heeft trouwens in de Afgaanse trainingskampen van al-Qaeda verbleven.¹¹

De voortdurend gehanteerde formule: '*met al-Qaeda verbonden*' terroristen verhuut meer dan ze verduidelijkt. Hoewel sinds '9/11' bij elke aanslag automatisch naar al-Qaeda wordt verwezen, lijkt het er eerder op dat deze aanslagen tegenwoordig grotendeels, of zelfs uitsluitend, het werk zijn van lokale militante terreurgroepen. Tussen deze groepen bestaat er *geen reële operationele coördinatie*, maar slechts sporadische en vluchtige contacten. Van nauwe banden tussen terreurgroepen als de Islamitische Jihad in het Midden-Oosten, militante groeperingen in Kasjmir en Zuid-Azië, Abu Sayyaf op de Filipijnen, de Tamil Tjigers op Sri Lanka, de Jemaah Islamiyah in Zuidoost-Azië, Abu Hafs al Masri Brigade en IBDA-C in Turkije, is nauwelijks sprake. De Jordaanse terrorist Abu Mus'ab al-Zarqawi is hier een schoolvoorbeeld. In de westerse pers wordt hij dikwijls voorgesteld als een medestander of zelfs luitenant van Osama bin Laden. Alles wijst er echter op dat hij een onafhankelijke actor is, die van Bin Laden geen instructies krijgt, aldus ambassadeur Black, de contraterrorisme-coördinator van het *State Department*.¹² Integendeel zelfs: zijn al-Tawhid-netwerk is een historische rivaal van Bin Ladens al-Qaeda en zijn anti-sji'itische en anti-Israëliëse doelstellingen en doelwitten verschillen van die van Bin Laden.

Een aantal islamistische militanten heeft elkaar ongetwijfeld ontmoet in trainingskampen in Afghanistan, Kasjmir of Bosnië. Ze delen een gezamenlijke filosofie en hanteren dezelfde mantra: de oprichting van een nieuw kalifaat, als een soort hemel op aarde, en de *jihad* tegen de moslimregimes die in de weg staan, alsook tegen hun Westerse beschermheren. Waarin ze ook op elkaar lijken, is dat zij enkel zichzelf vertegenwoordigen. Al-Qaeda en de groepen die ermee verbonden worden, zijn niet meer dan extremistische splintergroepen in de moslimwereld, niet verbonden met de grote islamitische bewegingen, die intussen gekozen hebben voor de democratische spelregels of in ieder geval de gewelddadige weg van de hand wijzen. Zij beschikken niet over een uitgewerkte visie, een politiek project, tenzij het streven met geweld aan de macht te komen. Zij beroepen zich op een geperverteerde en simplistische interpretatie van de islam en rekruteren in bevolkingsgroepen die zich uitgesloten voelen in de samenleving waar ze wonen – zowel in eigen land als in het Westen.

Al-Qaeda is dan ook hoofdzakelijk een vlag geworden, een inspirerende mythe voor een los samenhan-

gend geheel van lokale moslimextremisten, die elk hun eigen weg inslaan, zonder centrale controle. Dat impliceert dat lokale belangen en doelstellingen van plaatselijke terreurgroepen doorslaggevend zullen zijn – ook al verwijzen zij zelf soms naar al-Qaeda.

Gezamenlijke terreurbestrijding in post-al-Qaeda-tijdperk

Vergeleken met de historische pogingen tot internationale samenwerking tegen het terrorisme, is de huidige internationale samenwerking een ongekend succesverhaal.¹³ VN-resolutie 1373, twee weken na '9/11', was een van de ruimste resoluties die de Veiligheidsraad ooit aangenomen had. Zij verplichtte alle lidstaten ertoe al het mogelijke te doen om een einde te maken aan steun en aan financiering van terreurdaden. In een reeks resoluties zijn de talrijke verbintenissen vastgelegd die de lidstaten van de *Verenigde Naties* sindsdien zijn aangegaan. Zij zijn overeengekomen de financieringsstromen en de economische bronnen achter al-Qaeda en aanverwanten droog te leggen, alsook het verdachten onmogelijk te maken zich nog te verplaatsen of aan wapens te geraken. Deze internationale samenwerking wordt door particuliere actoren ondersteund. Internationale privé-banken hebben het op zich genomen verdachte transacties aan elkaar en aan de VN te melden.

Ook *militaire samenwerking* staat op de agenda, en dit zelfs met een intensiteit waar men bij de vorige terrorismegolven slechts van had kunnen dromen. Enkele dagen na '9/11' verklaarden de NAVO-bondgenoten zich voor het eerst in de geschiedenis van de militaire alliantie bereid de wederzijdse solidariteitsverbintenis, vastgelegd in art. 5 van het NAVO-verdrag, in werking te stellen, waardoor de terreuraanslag automatisch gelijkgesteld werd met een militaire aanval op alle lidstaten. In naam van de oorlog tegen het terrorisme werden na '9/11' twee oorlogen gevoerd. Onder leiding van de Verenigde Staten werd begin 2003 een multinationale vlooteneheid in het leven geroepen, die de zeeën afvaart op zoek naar verdachte vliegtuigen en schepen. Eind 2003 zijn de Amerikanen erin geslaagd de Aziatische landen te scharen achter een initiatief om de reikwijdte van draagbare raketten – de schrik van elke lijnpiloot die op troebele bestemmingen vliegt – in te perken en de levering ervan aan strenge banden te leggen. Amerikaanse *Special Forces* zijn aanwezig in meer dan vijftig landen, van Colombia, via Pakistan tot de Filipijnen, en verlenen er steun bij operaties tegen lokale terroristen van wie gezegd wordt dat ze verbonden zijn met al-Qaeda. De Verenigde Staten onderhandelen thans met tientallen landen op alle continenten om een netwerk van kleine verafgelegen militaire bases te

mogen inrichten met het oog op preventieve aanvallen tegen terreurgroepen.

De *Europese Unie* bleef al evenmin achter. In december 2001 riep de EU, onder Belgisch voorzitterschap, de strijd tegen het internationale terrorisme uit tot een gemeenschappelijke actie. Tientallen maatregelen werden getroffen om deze vorm te geven, van een in heel Europa geldig aanhoudingsbevel (een onbereikbaar ideaal sinds de anti-anarchistische samenwerking in de 19de eeuw), via een gezamenlijke definitie van terroristische activiteiten (vergelijkbaar met die in de antiterroristische Volkenbondconventie in 1937) tot en met de routine-uitwisseling van informatie over terroristen via Europol (in het *interbellum* betracht, maar nooit gerealiseerd). De unieke politionele en justitiële samenwerking tussen de Europese lidstaten is gebaseerd op het in feite al uit de 19de eeuw stammende uitgangspunt dat terrorisme geen legitieme politieke activiteit is, maar in de criminale sfeer thuishoort.

Ook al is het niet de indruk die men krijgt uit de dagelijkse berichtgeving, toch hebben ook de moslimstaten, zowel bilateraal als bij monde van de Organisatie van de Islamitische Conferentie, duidelijk gemaakt dat ze solidair zijn in de strijd tegen Osama bin Laden en al-Qaeda. Voor hen kan Bin Laden op geen enkele manier in naam van de meer dan één miljard moslims in de wereld spreken. In de Arabische wereld zetten islamitische rechtsgeleerden zich af tegen Bin Laden, zelfs de meest radicale moslimleiders, zoals de stichter van Hezbollah. Zij omschrijven Bin Laden als een vijand van de islam en een lafaard en nemen hem kwalijk dat hij zichzelf lijkt te beschouwen als een moderne versie van Saladin.

Nooit eerder was het aantal staten dat het terrorisme steunt, zo klein. Internationale terroristen kunnen enkel nog op eigen krachten rekenen. Op *bilateraal niveau* werden in tientallen landen duizenden verdachten aangehouden. Op die manier is men erin geslaagd aanslagen te vrijdelen, al-Qaeda-cellen uit te schakelen en te verhinderen dat vluchtende strijders van al-Qaeda elders asiel zouden vinden. Hoewel het terrorisme nooit helemaal uitgeroeid zal kunnen worden, is de internationale gemeenschap er beter dan ooit in geslaagd de communicatie, bewegingsvrijheid en ook de geldstromen van terreurgroepen zozeer aan banden te leggen. Potentiële geldschietters zijn bijzonder terughoudend geworden, omdat zij vrezen alles te verliezen indien hun bijdrage bekend zou raken.

Spiegelbeeld

Maar deze naar historische standaarden unieke internationale samenwerking heeft thans haar limieten bereikt. De uiteenspatting in talloze losse groepen en

individuen dreigt dit sanctie- en bestrijdingsmechanisme irrelevant te maken, juist omdat dit was opgezet tegen een gecentraliseerde en gedisciplineerde bedreiging.¹⁴

Na '9/11' beruiste de terrorismebestrijding hoofdzakelijk op het werk van inlichtingendiensten, politie en justitie en – in mindere mate – strijdkrachten. Deze vormen van internationale samenwerking blijven onverkort van belang om de terreurdaden van lokale fanatici zoveel mogelijk te voorkomen. Om succesrijk te blijven, zal de terrorismebestrijding echter steeds vaker ook een beroep moeten doen op andere beleidsinstrumenten, met een meer uitgesproken politiek karakter.

Als al-Qaeda thans een idee is geworden, een vaandel dat met succes door lokale terreurgroepen wordt gedragen, dan heeft dat alles te maken met een specifieke context. Moslims over de hele wereld voelen zich tegenwoordig met elkaar verbonden door een gedeeld gevoel van malaise, crisis en bedreiging. De moslimwereld is verzuurd en verbitterd, heeft de Belgische journalist Rudi Rotthier geconstateerd tijdens een reis van dertien maanden door de moslimwereld.¹⁵ Achttien jaar geleden was hij voor het eerst in de Arabische wereld en zijn nieuwe reis heeft hem geleerd dat deze nu oneindig veel zuurder, bitterder en minder creatief is dan toen.

We vinden in vele Arabische en moslimlanden een spiegelbeeld van de angst in het Westen voor de islam. Terwijl wij de islam vrezen, leeft in een groot deel van de moslimwereld het gevoel dat de islam aan de schandpaal staat. Het idee is er wijdverspreid dat het Westen tegen hén is. Onder Arabische moslims leeft de opvatting dat het Westen hen onder de duim wil houden. Vandaar hun gevoel een geplaagde minderheid te zijn – zelfs in eigen land. Vandaar ook de gewaarwording dat zij zich tegen het Westen moeten verdedigen en dat de westerse oorlog tegen het terrorisme in werkelijkheid een oorlog tegen de islam is.¹⁶ In de Arabische en in de moslimwereld is het gevoel dat de islam bedreigd wordt, vandaag wijdverspreid. Dit verklaart ongetwijfeld dat het gevoel van solidariteit onder moslims over de hele wereld is toegenomen, zoals bleek uit een peiling van het Amerikaanse Pew in 2003.¹⁷

Lokale fanatici voeden zich aan dit gevoel van marginalisering en kunnen steeds meer jonge 'boze' moslims vinden voor zelfmoord- en terreuraanslagen. De Amerikaanse oorlog tegen Irak heeft deze motivatie trouwens nog ververst.

Marginalisering

Het huidige internationale terrorisme is niet het gevolg van armoede of van religieuze beweegredenen.

Dit soort terrorisme wordt geboren uit gevoelens van *marginalisering*. Terrorisme is een symptoom van een scheefgegroeide samenleving. Internationaal terrorisme duikt telkens weer op als een te snel veranderende wereld te grote groepen mensen, volken of landen het gevoel geeft – terecht of onterecht – dat zij gemarginaliseerd worden. Een wereld waarin te veel dimensies te snel lijken te evolueren en te grote groepen mensen de indruk krijgen dat zij er niet bij horen. Dat zij aan de zijlijn blijven staan en dat met hen geen rekening wordt gehouden. En dat vormt juist de kweekgrond waarop kleine extremistische groepen – als een zelfuitgeroepen voorhoede – inspelen om hun terreurdaden te rechtvaardigen en zichzelf een aureool van *strijders tegen het onrecht* te verschaffen.

De strijd tegen het islamistische terrorisme is dus strijd tegen de *omstandigheden* die de rekrutering van steeds nieuwe terreurkandidaten mogelijk maken. Om het huidige terrorisme te kunnen overwinnen, moeten vijanden worden verslagen zonder er nieuwe bij te maken.¹⁸

De nieuwe, meer politiek getinte beleidsinstrumenten die thans vereist zijn om het islamistisch terrorisme het hoofd te bieden, hebben zowel een nationale als een internationale dimensie.

De meeste westerse landen worden thans geconfronteerd met een snel groeiend onbegrip tussen niet-moslims en moslims. De manier waarop de strijd tegen het terrorisme de afgelopen jaren gevoerd werd, heeft het wantrouwen tussen beide versterkt en de culturele, religieuze en etnische tegenstellingen in de wereld verscherpt.¹⁹ In Groot-Britannië sijpelt de islamofobie stilaan overal door. Eenvijfde van de Britten overweegt extreem-rechts te stemmen. Sommigen voorspellen rassenrellen als niet dringend iets gedaan wordt aan de integratie van allochtone jongeren in de Britse samenleving. Eén op de zes Nederlanders voelt zich bedreigd door moslims en ruim een derde denkt negatief over deze bevolkingsgroep – hoewel driekwart geen enkele moslim kent. Autochtonen willen geen toenadering en omgekeerd geldt hetzelfde.²⁰

In Frankrijk trekken moslims in achterstandswijken zich terug in getto's waar de blanke Fransman uit wegtrekt. De Franse inlichtingendienst waarschuwt voor een islamitische radicalisering van kansarme wijken, waar extremistische *imams* de jongeren vertellen dat zij het slachtoffer zijn van discriminatie en racisme – waarop zij zich dan ook zo gaan gedragen. De doorsnee Fransman voelt zich bedreigd. Op Corsica reageert hij met anti-Arabische aanslagen.

In België is er geen wezenlijk verschil tussen het opruiende *Wij-tegen-Zij*-taaltje in de pamfletten van het Vlaams Blok of de even opjuttende antiwesterse *Wij-tegen-Zij*-retoriek van extremistische *imams* in obscure moskeeën. Elke allochtone delinquent ver-

sterkt het Vlaams Blok²¹ en elke stem voor het Blok kweekt een nieuwe terrorist.

De binnenlands-politieke dimensie van de strijd tegen het islamistisch terrorisme komt in essentie neer op de deëscalatie van het huidige hysterische debat rond integratie en multiculturalisme. Dit dreigt in Nederland tot een etnisch-religieuze frontvorming te leiden, waarschuwde het Sociaal en Cultureel Planbureau.²² Dat 'front' wordt immers al te gemakkelijk geëxploiteerd door islamistische rekruteurs die trachten allochtone jongeren te bespelen door hun de deelneming in de *oemma* voor te houden, de mythische islamitische gemeenschap, die hun een plaats en een identiteit zal verschaffen. Ook de Nederlandse inlichtingendienst AIVD heeft geconstateerd dat het hedendaagse salafisme, de puriteinse en conservatieve vorm van de islam, een sterke aantrekkingskracht uitoefent op geleidingen van de moslimgemeenschappen in het Westen, vooral op sommige groepen jongeren, omdat het ogenschijnlijk eenvoudige oplossingen biedt voor de identiteitsproblematiek waar velen van hen mee worstelen.²³

Integratie en hervorming als tegengif

Het vooruitzicht op een integratie van moslims, en allochtone jongeren in het bijzonder, als volwaardige burgers in de westerse samenlevingen, is op termijn het enige tegengif tegen de kwalijke gevolgen van deze sluipende extremistische beïnvloeding. Maar dit kan slechts succes boeken in de mate waarin ook in een internationale dimensie vooruitgang te bespeuren zou zijn.

Zolang in de moslimwereld de perceptie aanhoudt dat het Westen via de *Global War on Terror* in feite een oorlog tegen de islam voert, zullen kandidaat-terroristen blijven opstaan. Thans is een toekomstperspectief nodig dat dit gevoel helpt opheffen. Dit gevoel heeft echter grotendeels binnenlandse wortels. Vele Arabische samenlevingen verkeren sinds twintig jaar in crisis: groeiende werkloosheid, emigratie van de hoger-opgeleiden, dictatoriale regimes, geweld in allerlei vormen, repressie en verpaupering. De bevolking verwacht er niets meer van haar leiders en eist oplossingen zonder echter precies te weten welke. Deze maatschappelijke crisis heeft verscheidene, elkaar overlappende oorzaken. De sociale systemen komen niet meer tegemoet aan de noden van de bevolking. Het economische systeem levert steeds meer hoogopgeleide werklozen af. Het onderwijs is totaal losgekoppeld van de arbeidsmarkt. Het politieke systeem berust op een militair, bureaucratisch en administratief beheer van de bevolking en laat geen enkele vorm van participatie toe. Hetzelfde wordt gezegd van Turkije en in min of meerdere mate ook van andere landen in de

moslimwereld: decennia van economische malaise hebben er een generatie van gefrustreerde, werkloze jongeren opgeleverd. Sommigen van hen vinden steun en zingeving bij een conservatieve islam en anderen gaan op zoek naar een *jihād*.

Er zijn positieve tekenen dat '9/11' in de moslimwereld tot introspectie, bezinning op eigen verantwoordelijkheden heeft geleid. Een eerste signaal was een manifest dat 160 Saoedische religieuze wetenschapslieden en academici in de lente van 2002 in Riyad publiceerden en waarin zij pleitten voor een intensiever dialoog met het Westen. Het manifest werd toen op een stortvloed van conservatieve kritiek onthaald, maar het liet niettemin zien dat er inmiddels moslims zijn die zich voorzichtig kritisch uitlaten over het intolerante karakter van de Saoedische samenleving en het Saoedische onderwijs, dat zich sindsdien heeft doorgezet. In het Midden-Oosten vinden thans ook regionale bijeenkomsten plaats waar het onderzoek naar het eigen falen centraal staat.

Daar gaat ook het ophefmakende *Arab Human Development Report 2002* over. Het werd opgesteld op initiatief van een groep Arabische intellectuelen, met steun van het UNDP. Het rapport en de vervolgpublikaties klagen het gebrek aan politieke vrijheid aan, de onderdrukking van de vrouw en het isolement van de Arabische wetenschap als belangrijkste oorzaken van de achterblijvende ontwikkeling van de Arabische wereld. Het eerste rapport sloeg in als een bom. Het werd een miljoen keer gedownload van het internet, zo hebben de auteurs kunnen constateren.

De hoofdauteur van het rapport, de Egyptische academicus Nader Fergany, is van oordeel dat de Arabische en moslimregimes een zware verantwoordelijkheid dragen voor de huidige malaise – maar dat geldt ook voor het Westen, dat niet gearzeld heeft onder het mom van vrijheid en democratie regimes te steunen die deze zelfde begrippen met de voeten treden. De auteurs van het rapport smeken als het ware om westerse steun, niet in de vorm van een interventie om de democratie bij hen te komen vestigen, maar vanuit een politieke inspanning om een meer inclusieve wereld in het vooruitzicht te stellen, ter vervanging van de huidige politieke agenda, die gemonopoliseerd wordt door onderwerpen die vooral door het Westen als een bedreiging worden aangevoeld: terrorisme, proliferatie, schurkenstaten. Een alternatieve internationale agenda daarentegen moet gebouwd op gedeelde prioriteiten en zorgen en gestoeld op instellingen die representatief zijn voor de hele wereldbevolking en waarin ook plaats is voor de belangen en eigenwaarde van niet-westerse landen.

Global governance, zo benoemde Nader Fergany dat perspectief tijdens een internationale conferentie in Brussel over de grondoorzaken van het hedendaag-

se internationale terrorisme.²⁴ Zulk een perspectief moet de geruststellende internationale omgeving bieden die het de moslimhervormers mogelijk maakt in eigen land een uitweg uit de malaise te zoeken. Zonder dat perspectief zal het terrorisme blijven voortsluimeren – zoals dat het geval was aan het begin van de twintigste eeuw in de periferie van Europa. Daar werd toen evenmin hoop geboden op lotsverbetering voor de gemarginaliseerde arbeidersklasse. Waar dat wel gebeurde, doofde het terrorisme uit. ■

Noten

- 1 Walter Laqueur, 'Reflections on Terrorism', in: *Foreign Affairs*, najaar 1986, vol. 65, n° 1, blz. 86-87.
- 2 <http://www.state.gov/s/ct/rls/pgtrpt/2003/c12153.htm>. De meest recente editie, *Patterns 2003*, gepubliceerd in april 2004, omvat het verslag over het jaar 2003. Op 10 juni 2004 meldde het State Department echter dat het de *Patterns 2003* ging herzien vanwege een reeks slordigheden en berekeningsfouten. Op 22 juni werd de herziene editie gepresenteerd. In dit artikel worden deze gereviseerde cijfers gebruikt.
- 3 De *RAND Terrorism Chronology 1968-1997* en de *RAND-MIPT Terrorism Incident Database 1998* zijn te raadplegen via: <http://db.mipt.org/index.cfm>. Voor de *MIPT Knowledge Database*: <http://beta.tkb.dfi-intl.com:8080/TKB/Home.jsp>
- 4 Sana A. Shea & Frank Gottron, *Small-scale Terrorist Attacks Using Chemical and Biological Agents: An Assessment Framework and Preliminary Comparisons*, CRS Report for Congress, 20 mei 2004, blz. 5.
- 5 Bruce Hoffman, 'Change and Continuity in Terrorism', in: *Studies in Conflict and Terrorism*, 24, 2001, blz. 423-424; <http://beta.tkb.dfi-intl.com:8080/TKB/Home.jsp>
- 6 Al-Qaida's oorspronkelijke harde kern kende een rigide verticale hiërarchische structuur, bestaande uit enige honderden als leden ingezworenen in al-Qaida's begintijd. Goedkeuring van alle operaties en de selectie van doelwitten en middelen lag bij Bin Laden zelf.
- 7 'Al-Qaida: The threat to the United States', toespraak van Cofer Black, Contraterrorisme Coördinator van het State Department, House International Relations Committee, Subcommittee on International Terrorism, 1 april 2004.
- 8 Aangehaald in: CNN, 22 november 2003.
- 9 Paul R. Pillar, 'Counterterrorism after Al Qaeda', in: *The Washington Quarterly*, zomer 2004, 27:3, blz. 101-113.
- 10 Olivier Roy, *De globalisering van de islam*. Amsterdam: Van Gennepe, 2003.
- 11 Olivier Roy, 'Al-Qaida, label ou organisation?', in: *Le Monde Diplomatique*, september 2004.
- 12 Geciteerd in: CNN, 30 april 2004.
- 13 'European cooperation with the US in the Global War on Terrorism', toespraak van Cofer Black, Senate Foreign Relations Committee, Subcommittee on European Affairs, 31 maart 2004.
- 14 *First report of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team appointed pursuant to resolution 1526 (2004) concerning Al-Qaida and the Taliban and associated individuals and entities*, New York: United Nations, 25 augustus 2004 (doc S/2004/679).
- 15 Rudi Rotthier, *De koranroute*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2003.
- 16 Maurits Berger, *Kruistocht en Jihad*, Amsterdam: Contact, 2001.
- 17 *Views of a changing world*, The Pew Global Attitudes Project, juni 2003.
- 18 Jason Burke, 'Al Qaeda', in: *Foreign Policy*, mei-juni 2004, blz. 18-26.
- 19 Kofi Annan op het World Economic Forum, Davos, 23 januari 2004.
- 20 TNS NIPO-enquête in opdracht van de *Volkskrant*, 28 juni 2004.
- 21 *Het levensverhaal van jongeren van Turkse en Marokkaanse origine met een instellingsverleden*, Gent: Onderzoeksgroep Criminologie, 2004, blz. 270.
- 22 Karen Phalet (red.), *Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen*, Sociaal en Cultureel Planbureau, juni 2004.
- 23 *Saoedische invloeden in Nederland. Verbanden tussen salafitische misie, radicaliseringsprocessen en islamistisch terrorisme*, AIVD, juni 2004.
- 24 <http://www.irri-kiib.be/speechnotes/terrorism/fergany.pdf>

Over de auteur

RIK COOLSAET doceert internationale politiek aan de Universiteit Gent. Recent publiceerde hij *De Mythe Al-Qaeda* (Leuven: Van Halewyck, 2004).

Naar een beter begrip van terrorisme

TEUN VAN DE VOORDE

MARTHA CRENSHAW LAAT ER GEEN MISVERSTAND OVER bestaan: *We cannot explain why terrorism does not happen, only when it does do we attempt to discover what went wrong.*¹ Kortom, eenieder die terrorisme wil verklaren, zal al te grote ambities moeten bijstellen.

Inderdaad, wat valt er te begrijpen aan de lange lijst van meedogenloze gewelddaden waarvan we de afgelopen drie jaar getuige waren? Voor de aanslagen van 11 september 2001, de vele onschuldige slachtoffers in Bali, Casablanca, Madrid, of onlangs nog in Jakarta en

Beslan, lijkt geen enkel rationeel motief voorhanden. Ook Walter Laqueur laat weinig bemoedigende woorden horen: 'There should be no illusions about what can be discovered about the character and the origins of terrorism: all that can be established is that terrorism is more likely to occur in certain circumstances than in other and that in some circumstances it cannot take root at all.'² Niettemin ligt hier een kleine, indirecte opening naar meer duidelijkheid. Het complex en heterogeen karakter van terroristische activiteiten maakt elke generaliserende beschrijving of verklaring echter schier onmogelijk; bovendien blijkt elke visie op terrorisme vertroebeld door enkele hinderpalen. Als daarmee rekening wordt gehouden, blijkt het – weliswaar via enige 'sluipwegen' – wel degelijk mogelijk het fenomeen terrorisme nader te verklaren.

Hinderpalen voor verklaring

Misverstanden omtrent terrorisme zijn hardnekkig; zelfs over de precieze inhoud van het concept blijven de meningen verdeeld. Klassieke definities zijn opgebouwd uit diverse elementen, zoals het doelbewust verspreiden van angst, of duiden op het gewelddadig karakter en de politieke motieven die terrorisme zo uniek maken in het spectrum van politiek geweld.³ Zulke enge definities bieden weinig hulp aan diegenen die op zoek zijn naar de oorzaken van het fenomeen. De meeste analyses richten zich uitsluitend op de terroristische *dreiging*; er wordt dus geen rekenschap gegeven van de *context* waarin die plaatsvindt. Doordat de term zijn automatische associatie met de politiek-maatschappelijke context verloren heeft, analyseren de meeste onderzoeken naar terrorisme de tactieken die worden gehanteerd en de wapens die worden gebruikt, dan wel organisatorische aspecten of de *impact* van de media. Terrorisme is verworden tot een *label*, waarbij stigmatisering belangrijker is dan het verkrijgen van inzicht in de doelstellingen, ideologie en historische krachten die aan het terrorisme ten grondslag liggen.⁴ Steeds terugkerende begrippen zijn dan ook gevoelens als angst, onbegrip en woede. Door de emotionele lading krijgen subjectieve percepties de overhand boven de feiten, spelen overtuigingen een grotere rol dan empirische vaststellingen. Ook het beleid wordt sterk door die emoties beïnvloed.

Zodoende raakt de ware aard van de dreiging onbegrepen en vertekend. Vóór 11 september 2001 kwamen niet veel verder dan enkele weinig diepgaande, en meestal onverenigbare, verklaringskaders. Vanzelfsprekend was de afschuw over de onverwachte en spectaculaire aanslagen over de hele wereld uitzonderlijk groot. Het massaterroreisme is het nieuwe te bestrijden kwaad, zo sprak de Britse premier Blair: 'De aanslagen zijn uitgevoerd door fanatiekelingen die volslagen

onverschillig staan tegenover de eerbiedwaardigheid van het leven.'⁵ Commentatoren die zich de moeite hadden getroost met verklaringen te komen, spraken bijvoorbeeld over een *blowback* van het Amerikaans buitenlands beleid, een botsing der beschavingen, falende staten, armoede, frustratie, de rol van religie, e.d. – allemaal hypothetische uitspraken die aanwijzingen bevatten over aard en oorsprong van Al Qaida, maar waarbij soms wat al te gemakkelijk werd gegeneraliseerd.

De meeste verklaringmodellen houden nauwelijks rekening met de *geschiedenis* van het terrorisme enerzijds en anderzijds met de *specifieke context* waarin het functioneert. Een exacte keten van oorzakelijke verbanden construeren mag dan een brug te ver zijn, toch blijkt het mogelijk op diverse niveaus typen van situaties te ontdekken die terrorisme en zijn 'succes' duiden.

Op zoek naar patronen

Analyse van specifieke terroristische campagnes zijn veelal nuttiger dan pogingen tot generalisaties.⁶ Het is raadzaam daarbij een bewust onderscheid te maken tussen de tactieken en wapens die de terroristen hantieren, en de keuze van terrorisme als systematische strategie. Spectaculaire terreurdaden, zoals die van '9/11', vestigen juist de aandacht op de gehanteerde instrumenten. Maar de wijze waarop een terreurdaad zich manifesteert, heeft een lagere verklarende waarde dan op het eerste gezicht vermoed wordt. Aandacht voor de gebruikte middelen is veeleer een weerspiegeling van de groei in de technologische mogelijkheden die de terroristen ten dienste staan. De eigenheden of de strategische waarde van terrorisme zelf blijven dan buiten beeld. De aanslagen van 11 september laten zich niet verklaren door te wijzen op de vele slachtoffers of op het gebruik van burgervliegtuigen als massavernietigingswapens. Integendeel, juist zo'n gezichtsveld toont een wreed, onbegrijpelijk en irrationeel terrorisme.

In onze zoektocht naar patronen in het functioneren van terrorisme staan twee concrete vragen centraal: 1 waarom maakte Al Qaida de terroristische strategie tot zijn handelsmerk; en 2 waarom houden militanten het symbool van Al Qaida in leven? We nemen het ontstaan van Al Qaida als terreurorganisatie onder de loep, alsmede de bestending van de campagne in de concrete politieke context en in het licht van de ontwikkelingen binnen het ideologisch referentiekader van het islamisme.

Hoe terrorisme ontstaat

Voor ontstaan en evolutie van Al Qaida valt de wisselwerking op tussen de gebeurtenissen in Afghanistan in

de jaren '80 en de ideologische radicalisering via een neofundamentalistische variant van het islamisme.⁷ De oorlog in Afghanistan betekende het startschot van rekrutering van moslims over de hele wereld in het kader van de heilige strijd (*jihad*); radicale militanten kregen de mogelijkheden zich naar eigen goeddunken en volgens eigen geloofstraditie te organiseren. Het verzetsnetwerk (van de *moedjahedin*) beantwoordde oorspronkelijk aan de doelstellingen van de buitenlandse steunpilaren (*in casu* de Verenigde Staten en Saoedi-Arabië). De *moedjahedin* handelden en redekeerden echter volgens een geheel eigen logica, een proces dat begon lang voordat zij zich tegen de broedheren zouden keren. Het *blowback*-argument voor de geboorte van Al Qaida uit de schoot van de Afghaanse bevrijdingsstrijd gaat tot hiertoe op.⁸ Het 'leerling-tovenaar'-syndroom kan echter niet verklaren waarom een deel van de *guerrilla* sinds medio jaren '90 juist terrorisme als systematische strategie verkoos. Het kan evenmin verklaren waarom Bin Laden omstreeks 1987-1988 erin slaagde een eigen permanente organisatie op te richten die de basis zou vormen voor een wereldomvattende islamitische strijdmacht. Voor een completer begrip is kennis nodig van de *specifieke doelstellingen* die het terrorisme te vervullen had in het licht van de veranderende politieke omstandigheden.

Na de overwinning op de Sovjetunie was de rol van de *moedjahedin* feitelijk uitgespeeld; de door de grote mogendheden geopende geldkraan slibde geleidelijk dicht. De pogingen die geldkraan weer open te draaien door het conflict te 'exporteren' naar fronten als Bosnië, Kasjmir of Tsjetsjenië leidden niet tot de eclatante overwinningen van weleer. Integendeel, de revolutionaire weg had overduidelijk gefaald: de islamistische idealen hadden zich in de jaren '80 succesvol verspreid, maar in de jaren '90 bleek die invloed slechts op oppervlakkige wijze doorgevoerd – getuige de patstelling in Algerije of de instabiliteit in Egypte.⁹

In een poging het tij te keren en het falen van de islamistische idealen te verdoezelen, is het discours geradicaliseerd. Stond Bin Laden voorheen nog het meest bekend om zijn organisatietalent, financiële mogelijkheden en strijd lust, nu waagde hij zich steeds meer aan de 'theoretische aspecten' van de *jihad* en bepleitte hij openlijk een heilige oorlog tegen de vijanden van de islam, die hij niet langer thuis maar in het buitenland situeerde.¹⁰ De guerrillastrijder nam onder de gegeven omstandigheden het initiatief om het vuur van rebellie brandend te houden, de tanende mobilisatie nieuw leven in te blazen. De vernieuwde geopolitieke visie ging gepaard met de *strategische verschuiving naar internationaal terrorisme*. Zo bekeken kwamen de aanslagen van 11 september overduidelijk niet uit het niets; derhalve voldoet de verklaring als waren ze louter 'ontsproten aan het kwade' niet.

Kijken we nu naar de *specifieke functies* die de strategie van terrorisme in deze context te bieden had. Los van zijn specifieke kenmerken weerspiegelt het ontstaan van Al Qaida een logica die ook al bij eerdere campagnes was te bespeuren. Het internationaal terrorisme doet pas zijn intrede na tegenvallende resultaten op de nieuwe fronten. Tegelijk is het een manoeuvre ter verzekering van mobilisatie van de achterban.

Martha Crenshaw is ervan overtuigd dat terrorisme juist dáár ontstaat waar passiviteit van de massa samenvalt met een ontevreden elite. Internationaal terrorisme resulteert uit het ongenoegen van een elite, en vertegenwoordigt de strategie van een minderheid die zegt te handelen in naam van een bredere populaire achterban, die daarover niet geconsulteerd werd, en die niet noodzakelijkerwijs de doelstellingen en middelen van de terroristen goedkeurt.¹¹

Ook in het verleden hebben minderheden binnen een radicale elite naar het terrorisme gegrepen als de omstandigheden niet langer revolutionair waren. Dit gold voor de West-Europese anarchisten eind 19de eeuw of die van de jaren '60-'70. De utopische aspiraties van staatloze samenlevingen bij de revoluties van 1848 en 1968 werden *niet* verwezenlijkt. In reactie op de zich handhavende *status quo* – de burgerlijke staatsordering bleef de voornaamste structuur – hoopten zij met 'propaganda door de daad' de ogen van de massa te openen.

Ook de aspiraties van extreme facties binnen de islamistische beweging moeten hard gebotst zijn op de realiteit van de versplinterde beweging in de jaren '90. Vanuit deze verzwakte positie en gezien de utopische doelstellingen van de groep die overbleef uit de Afghaanse bevrijdingsstrijd, was het internationaal terrorisme in hun ogen *de meest logische keuze*. Deze strategie was wellicht niet het enig overgebleven middel, maar dan toch wel het meest effectieve wapen om de politieke idealen onverkort te kunnen blijven verkondigen. Dit niet alleen naar de achterban toe, maar ook door het zaaien van angst onder de 'vijanden van de islam'.

Hoe terrorisme zich in stand houdt

De geopolitieke context noch de ideologische grondslagen van toepassing van geweld zijn op zich zelf voldoende om het grijpen naar terrorisme of drama's als '9/11' te verklaren: de meeste revolutionaire bewegingen kiezen nimmer voor het systematisch gebruik van terrorisme – daarop vormt ook het overgrote deel van de islamistische beweging geen uitzondering. Om terrorisme als strategie te verkiezen en vooral om het 'succes' van de campagne te verklaren, moet er meer aan de hand zijn. Hoe komt het dat de terroristische boodschap nog steeds beklijft? Hoe valt het te verkla-

ren dat men rekruten blijft vinden voor het uitvoeren van meedogenloze gewelddaden in naam van Al Qaida? Een structureel perspectief lijkt gewenst.

Wat betreft het succes van de huidige campagne valt één en ander te verklaren indien men terrorisme bestudeert als een schaduwzijde of als uitwas van de schijnbaar onbeheersbare wanorde in het mondiale systeem sinds de globalisering. Terrorismen wordt dan beschouwd als een fenomeen dat steeds meer aspecten van de internationale betrekkingen beheerst; tegelijk ziet men het als produkt van interdependentie en integratie in de wereld.¹² In het bijzonder de krachtige wisselwerking tussen anarchie in het wereldsysteem en de gevolgen van toegenomen interdependentie maakt van het terrorisme een krachtig wapen. Thans erkent men het internationaal terrorisme als een mondiale bedreiging die te wijten zou zijn aan de nieuwe internationale context van de jaren '90. De 'globalisering van islam' is hiervan één treffende illustratie.

Algemener gesteld: in het huidige tijdperk neemt de 'identiteitenpolitiek' de plaats in van geopolitieke of ideologische doelstellingen; er is een groeiende kloof tussen kosmopolitische projecten en de politiek van particularistische identiteiten. Deze laatste zijn 'heruitgevonden', als reactie op het falen of de corrosie van andere vormen van legitimiteit. De 'backward looking policies' die ze belichamen, zijn ontstaan in het vacuüm dat zich bij gebrek aan 'forward looking policies' heeft gevormd.

Het verband met de versnellingen in de mondialisering is gelegen in het feit dat vormen van identiteitenpolitiek zich zowel lokaal als mondiaal ontplooiën, en dat daarbij nieuwe technologieën worden ingeschakeld.¹³ De vorm die deze globalisering in de moslimwereld aanneemt, laat aanzienlijke verschillen zien, maar de duidelijkste tekenen ervan zijn volgens Olivier Roy *individualisering* en *ontworteling*.¹⁴ De ideologie die de moslimterroristen stuurt, blijkt evenzeer geconditioneerd door verschuivingen ten gevolge van de globalisering. De aantrekkingskracht van het terrorisme is grotendeels te wijten aan de sociaal-economische en politieke onrechtvaardigheden die met die globalisering gepaard gaan. In dit verband kan ook worden gewezen op het gemak waarmee Al Qaida en aanverwante organisaties door het hedendaagse technologische spectrum heen opereren door conventionele en toegankelijke technologieën handig om te vormen tot ware massavernietigingswapens of de aanvallen te richten op kwetsbare moderne structuren.

Een blik in de geschiedenis leert ons dat het terrorisme pas 'succesvol' systematisch ingang vond, en zich als campagne handhaafde, in perioden van transitie. Het is treffend hoe sterk de huidige positie van de moslimwereld in sommige opzichten overeenkomt met bijvoorbeeld die van de industrialiserende natiestaten

aan het einde van de 19de eeuw. Deze staten werden toen voor het eerst geconfronteerd met de uitwassen van de versnelling in mondialisering. De nieuwe wereld bood radicale elementen aan de rand van de anarchistische beweging operationele mogelijkheden, maar evenzeer de onzekerheden en onrechtvaardigheden die gepaard gingen met de snelle veranderingen in het moderniseringsproces.

James Joll heeft vastgesteld dat het anarchistisch terrorisme in diverse landen telkens de kop op stak tijdens momenten van versnelde sociale en economische transformaties, dit in combinatie met een bevolkingsexplosie en stedelijke industrialisatie.¹⁵ De politieke theorie van het anarchisme bleek zich perfect te lenen voor diegenen die zich in de toenmalige industrialiserende wereld in een onrechtvaardig keurslijf gedrongen voelden en die door middel van een totale oorlog tussen staat en samenleving de ongelijkheid uit de wereld dachten te helpen.

De 'Zwarte Internationale' heeft zich achteraf beschouwd nooit kunnen beroepen op de massa-aanhang die ze bij het proletariaat claimde te hebben. Desondanks teisterden deze 'dolle honden' de Westerse wereld in die mate, dat vice-president Roosevelt na de moord op McKinley in 1901 opriep tot een wereldomvattende kruistocht ter eliminatie van het terrorisme.¹⁶ De mythe was een eigen leven gaan leiden: verder dan het alarmeren van de publieke opinie heeft de anarchistische oproep tot wraak slechts tot een handjevol ernstige consequenties geleid. Het waren individuele anarchisten en kleine obscure groeperingen – niet een samenwerkende Internationale – die geïnspireerd waren geraakt en her en der, vaak onafhankelijk van elkaar, gehoor gaven aan de oproep tot 'propaganda door de daad'.¹⁷

Ook vandaag de dag handhaaft de terreurcampagne zich tijdens een kritieke fase in het moderniseringsproces, waarbij segmenten van de moslimbevolking in nieuwe patronen worden gedwongen en anderzijds voor die hogere fase een zware prijs moeten betalen, zoals een desintegrerende sociale structuur, economische ongelijkheid, politieke onderdrukking en onvrijheid. In combinatie met de legitimerende radicale en revolutionaire ideologie en de technologische mogelijkheden van de interdependente wereld is terrorisme het middel bij uitstek gebleken in het propageren van de boodschap, het provoceren van de vijand of het verwerven van aanhang.

Bin Laden heeft bij velen onmiskenbaar die gevoelige snaar geraakt die maakt dat vele militanten zich achter de vlag van de *jihad* scharen. Wel kunnen de lokale contexten van bijv. Algerije, Tsjetsjenië of Kasjmir moeilijk over een kam worden geschoren. West-Europese rekruten zullen weer vanuit andere omstandigheden tot een soortgelijke invulling gekomen zijn

van 'plichten' die hun moslim-zijn omvat. Pijnlijke herinneringen uit een niet eens zo ver verleden bevestigen het: redeneren in termen van een monolithische vijand heeft nooit veel meer opgeleverd dan een vertekend beeld van welke dreiging dan ook.

Besluit

De pretentie van één analytisch kader waarbinnen het complete karakter, de motivaties en de manier van opereren van *alle* terroristen begrepen kan worden, is niet haalbaar. Terrorisme blijft een onvoorspelbaar fenomeen, juist vanwege uiteenlopende dynamische contexten waarin het ontstaat en zich bestendigt. Elk onderzoekskader zal weer andere dimensies benadrukken en slechts fragmentarische inzichten opleveren.

In dit artikel lag de nadruk op de politieke omstandigheden en de wisselwerking van het terrorisme met een geradicaliseerde versie van het islamisme. De oorzaken van een specifieke terroristische campagne kunnen slechts via 'sluipwegen' ontdekt worden: in het bijzonder door het integreren van inzichten uit de geschiedenis van het fenomeen en contextuele factoren die de strategie deels rationaliseren. Daarbij beperkte ik mij tot de huidige golf van moslimterrorisme dat opereert onder de vlag van Al Qaida, met twee concrete vragen: waarom werd terrorisme als strategie verkozen, en waarom bestendigde deze zich? Integratie van beide (beperkte) contextanalyses leidde tot een gedemystificeerd beeld. Al Qaida ontstond, net als soortgelijke terreurcampagnes, uit het ongenoegen van een elite, en kon zich handhaven in een daartoe ontvankelijk politiek klimaat. Hoewel de geïmagineerde 'sluipwegen' de aandacht voor de terreurdaden zelf wellicht afleiden, vormt een context-analyse de eerste stap naar een beter begrip van het fenomeen terrorisme. ■

Noten

- 1 Martha Crenshaw, 'Introduction: Reflections on the Effects of Terrorism', in: Martha Crenshaw e.a., *Terrorism, Legitimacy and Power: The Consequences of Political Violence*, Middletown: Wesleyan University Press, 1983, blz. 35.
- 2 Walter Laqueur, *A History of Terrorism*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2002, blz. 148.
- 3 Het veruit meest bekende onderzoek naar de definitie van terrorisme werd uitgevoerd door Schmid en Jongman. Hun onderzoek van 109 (Westerse) definities wees uit dat de drie meest terugkerende elementen angst, geweld en politieke motieven waren. (Alex Schmid e.a., *Political Terrorism. A Research Guide to Concepts, Theories, Databases and Literature*, Amsterdam: Transaction Books, 1984.)
- 4 Ihekwoaba Onwudide, *The Globalisation of Terrorism*, Aldershot: Ashgate Publishing Company, 2001, blz. 11.
- 5 'World Shock over US Attacks', CNN, 11 september 2001.

Via: <http://web.archive.org/web/20010911202609/www.cnn.com/2001/WORLD/europe/09/11/trade.centre.reaction/>

- 6 Adrian Guelke, *The Age of Terrorism and the International Political System*, Londen: I.B. Tauris Publishers, 1995, blz. 190.
- 7 Terminologie in navolging van Olivier Roy. De auteur beschrijft in *The Failure of Political Islam* (I.B. Tauris Publishers, 1994) en *De globalisering van Islam* (Van Gennep, 2003) hoe de neofundamentalistische variant van de politieke islam zich ontwikkelde en verspreidde tijdens de jaren '80, en hoe gewelddadige groeperingen sinds de jaren '90 volledig afgesneden raakten van het *mainstream*-islamisme.
- 8 Volgens de *blowback*-hypothese van Chalmers Johnson schiepen onbedoelde consequenties van het Amerikaans buitenlands beleid zeer specifieke vijanden. Johnson verwijst hierbij in het bijzonder naar de mondiale aanwezigheid en de druk op andere naties tot economische mondialisering. Osama bin Laden vergelijkt hij met Manuel Noriega en Saddam Hoessein. Alle drie zijn ze een gevolg van Amerikaans beleid. (Zie Chalmers Johnson, 'Blowback', in: *The Nation*, oktober 2001.)
- 9 Naast Olivier Roy is Gilles Kepel een onmisbare bron voor de evolutie van het islamisme. Zijn *Jihad: A Trail of Political Islam* (I.B. Tauris Publishers, 2002) schetst nauwkeurig de op-en-neergang van de beweging.
- 10 Bij de oprichting van het 'Islamitisch Internationaal Front' voor de strijd tegen de joden en kruisvaarders in 1998 verklaarde Bin Laden (in Engelse vertaling) o.m.: 'The ruling to kill the Americans and their allies - civil and military - is an individual duty for every Muslim.' En verder riep hij op tot: '[...] fight all the pagans all together as they fight you all together, and fight them until there is no more tumult or oppression, and there prevail justice and faith in Allah.' (Een volledige transcriptie kan geraadpleegd worden via: <http://www.fas.org/irp/world/para/docs/980223-fatwa.htm>.)
- 11 Martha Crenshaw, 'The Causes of Terrorism', in: Martha Crenshaw e.a., *Terrorism in Context*, Pennsylvania: The Pennsylvania University Press, 1995, blz. 94-95.
- 12 Charles Kegley, 'The Characteristics, Causes and Controls of the New Global Terrorism: An Introduction', in: Charles Kegley e.a., *The New Global Terrorism. Characteristics, Causes and Controls*, New Jersey: Pearson Education, 2003, blz. 8.
- 13 Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*, Cambridge: Polity Press, 1999, blz. 6-7. Zie ook Mary Kaldor, 'Terrorism as Regressive Globalisation', in: *Open Democracy*, 25 september 2003 (Via: <http://www.opendemocracy.net/articles/>)
- 14 Olivier Roy, *De globalisering van Islam*, Amsterdam: Van Gennep, 2003, blz. 7.
- 15 James Joll, *The Anarchists*, Londen: Methuen & Co Ltd., 1964, blz. 21 en 57.
- 16 Honderd jaar voordat George W. Bush Al-Qaida de oorlog verklaarde, riep de toenmalige vice-president Theodore Roosevelt op tot een oorlog tegen de anarchistische terreur: 'Anarchy is a crime against the whole human race, and all mankind should band against the Anarchist. His crime should be made a crime against the law of nations.' (Aangehaald in: David Rapoport, 'The Fourth Wave: September 11 in the History of Terrorism', in: *Current History*, december 2001, blz. 422-423.)

17 In 1881 bepleitte Peter Kropotkin op het Internationaal Anarchistisch Congres de noodzaak van een illegale en gewelddadige revolutie, en riep hij op tot 'propaganda door de daad'. In de jaren 1890 brak het 'gouden tijdperk' of 'het decennium van de bom' aan. Opmerkelijk is dat tussen 1890 en 1914 minstens zes staatshoofden, onder wie een Amerikaans en Frans president, gedood werden. (Martin Miller, 'The Intellectual Origins of Modern Terrorism in Europe', in: Crenshaw e.a., a.w. noot 11, blz. 42.)

Over de auteur

LIC. TEUN VAN DE VOORDE is wetenschappelijk medewerkster aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent. Zij bereidt een doctoraat voor over 'De grondoorzaken van het internationaal terrorisme. Een longitudinaal onderzoek naar opkomst en verdwijnen van opeenvolgende golven van grootschalige terroristische activiteiten.'

De terreur van de brandende afgunst

HANS JANSEN

NAAR AANLEIDING VAN DE AANVAL OP AMERIKA VAN 11 september 2001 zijn er tal van maatregelen genomen die tot doel hebben een herhaling van zulke aanvallen te voorkomen. Volgens sommige critici van die maatregelen gaat het hier evenwel niet altijd om echte effectieve stappen die bijdragen aan de verdediging tegen het hedendaags terrorisme, maar vaak om nagevoeg willekeurige algemene inperkingen van de burgerlijke vrijheden, waarbij in het bijzonder moslims en Arabieren nog eens extra gecontroleerd worden en onder druk gezet.

'Rechtse' bestuurders en politici hebben zulke maatregelen erdoos gejaagd, wordt wel betoogd, omdat ze bedenkingen hebben over de vrijheden van hun onderdanen. Maar de vrijheidsbeperkende maatregelen waar veel bestuurders heimelijk naar verlangen, kunnen nu eenmaal niet zonder enige rechtvaardiging worden ingevoerd. De gebeurtenissen van 11 september hebben beleidsmakers de dekking geboden die nodig was voor de uitvoering van hun snode plannen, die op gespannen voet staan met de grondwettelijke burgerlijke vrijheden die wij in het Westen plegen, of liever plachten, te genieten.

Het voorgaande is een zo langzamerhand vertrouwde redenering, die zowel in Europa als in Amerika aanhang heeft. Niet alleen op het internet maar ook in de traditionele media duiken zulke redeneringen frequent op. Echt gemakkelijk test- of weerlegbaar zijn zulke beschuldigingen natuurlijk niet, want niemand kan in de harten van de beleidsmakers kijken en waarnemen wat voor plannen ze (al dan niet in het geheim) gekoesterd hebben in de periode voorafgaand aan '9/11' 2001. Maar het zou waar kunnen zijn. Je weet maar nooit. Het is zeker geen onbegrijpelijke redenering.

De termen 'links' en 'rechts' worden met het jaar onbruikbaar, maar ze kunnen voorlopig nog goed

dienst doen om uit te leggen hoe het staat met de Westerse reacties op het islamitisch terrorisme, en op de vraag wat nu toch wel de *voedingsbodem* van dit terrorisme zou kunnen zijn. Je zou kunnen zeggen – zie hierboven – dat 'rechts' misbruik gemaakt heeft van de gelegenheid, door allerlei maatregelen in te voeren die 'rechts' toch al graag zou hebben willen uitvoeren. Maar wat doet 'links'?

Links zit gelukkig niet stil. Tegelijkertijd, maar minder opvallend, probeert ook 'links' munt uit de situatie te slaan: 'Linkse' analisten, commentatoren en *consultants* stellen allerlei maatregelen voor die de *voedingsbodem* van het terrorisme zouden moeten wegnemen, en vervolgens bestuderen allerlei overheidsinstanties in goed vertrouwen die maatregelen, met de daarbij behorende theorieën. Soms wordt er inderdaad hier en daar beleid gebaseerd op de prachtadviezen die er worden verstrekt over het *wegnemen van de voedingsbodem* voor terreur.

Wie goed oplet, ziet dat het ook nu in hoofdzaak gaat om maatregelen die links toch altijd al had willen nemen, waar tot nu toe geen electorale meerderheid voor te vinden was, maar die nu onder dekking van de terreurdreiging misschien desondanks toch kunnen worden gerealiseerd (als ze niet zo vérstrekkend en algemeen zijn, dat overwegen ze toe te passen geen zin heeft, bijvoorbeeld het analfabetisme, of de armoede, of de wanhoop, over de hele wereld uitroeien).

Het is het exacte spiegelbeeld van wat rechts doet, met één verschil. Links claimt meestal de zegen van de wetenschap ontvangen te hebben voor de plannen die bedoelen de voedingsbodem van de terreur weg te nemen. Rechts heeft niet zoveel vertrouwen in de wetenschap, en claimt meestal niet dat de rechtse maatregelen door de wetenschap zijn afgezegend, want rechts meent meestal dat het vanzelfsprekend is dat strenge controle ellende voorkomt.

De termen 'links' en 'rechts' worden hier wel zeker verkeerd gebruikt, maar we zien het voor ons: er zijn 'linkse' deskundigen en politici die ons verzekeren dat bijvoorbeeld vergroting van de tolerantie ten opzichte van de islam, of armoedebestrijding op een schaal die in het verleden haar gelijke niet heeft gehad, terreur kan voorkomen. Zoiets klinkt aannemelijk wanneer we aan Ghaza denken. Er zijn daar veel armen, en veel daarvan steunen de terreur en de terroristen. Maar denk eens aan de Basken. Hoe kan armoede in Baskenland de daar gepleegde terreur verklaren? De Basken en de Spanjaarden verschillen werkelijk in geen enkel opzicht, behalve dan dat de Basken zichzelf 'Basken' noemen. In het geval van de Basken faalt elke materialistische verklaring van de terreur. De plegers van de aanslag op 11 september 2001 waren geen van allen doodarme jongens van de straat. Ook hier lijdt een materialistische verklaring schipbreuk, het is al vele malen vastgesteld.

Andere verklaringen die worden aangedragen om de *voedingsbodem* van terrorisme te laten verdwijnen, lijden alle aan hetzelfde euvel. De voorgestelde maatregelen waar deze verklaringen naar toewerken, zijn best goede en prijzenswaardige initiatieven; er zou bijvoorbeeld zeker weer eens wat tegen de armoede gedaan moeten worden, maar het zal de terreur niet wegnemen. De Israëlische behandeling van de Palestijnen, om eens een ander voorbeeld te noemen, stemt niemand vrolijk, en de Palestijnse terreur tegen de Israël's evenmin, maar de oplossing van de problemen van de Palestijnen zal de terreur in de hele wereld niet wegnemen. Het zal hoogstens tijdelijk op lokaal niveau voor enige verlichting zorgen, maar waarschijnlijk zelfs dát niet, omdat elke vredesregeling aan beide kanten enkele honderdtallen verbitterde partizanen zal overlaten – wat genoeg is voor voortzetting van de terreur.

Wie denkt dat de terreur verdwijnt wanneer een van zijn hobby's nu eindelijk eens door een groot aantal regeringen krachtadig ter hand wordt genomen, heeft ongelijk. Wie denkt dat de terreur zal verdwijnen wanneer de moslimse migranten in Nederland (of Frankrijk, of waar ook ter wereld) beter of slechter behandeld zullen worden, is echt in de war. Islamofobie of islamofilie hebben beide geen enkel effect op de wens terreur te plegen. *Terreur is autonoom*, kan zichzelf prima in stand houden, en komt net als de andere vormen van geweld in laatste instantie voort uit afgunst.

Begeerte heeft hen aangeraakt

Afgunst? Wie iets bezit dat de begeerte van een ander heeft opgewekt, bijvoorbeeld een fiets, weet dat hij die fiets kwijt raakt als hij geen maatregelen neemt. Vaak

is het een arme junk tegen wie de fiets beschermd moet worden, maar ook keurige corpsstudenten helen of stelen weleens een rijwiel; ze moesten nu eenmaal helemaal naar huis fietsen. De alledaagse bescherming van bezit tegen alomtegenwoordige misdeelde dan wel goed bedeelde afgunstige dieven kan tot een hele reeks van grote en kleine daden van geweld leiden, of tot het dreigen met geweld, of tot het te hulp roepen van een overheid (als die er tenminste is) die impliciet met geweld dreigt.

Als we de rol van afgunst, in het voetspoor van de hedendaagse Amerikaanse filosoof Lee Harris, eenmaal erkend hebben, kunnen we niet om twee constateringēn heen. Er is, ten eerste, een groep of subgroep binnen de islam die *haat en afgunst* koestert tegen het Westen, en die bereid is tegen het Westen geweld te gebruiken. Uit de manier waarop de televisiebeelden bij *Al-Jazeera* gemonteerd worden, krijgt elke Arabische kijker bijvoorbeeld de indruk dat ook het Westen voortdurend geweld gebruikt tegen de Arabieren, in het bijzonder tegen Arabische kinderen. (Het is mede daarom normaal dat veel moslimse strijders geweld tegen kinderen acceptabel zijn gaan vinden.)

Die anti-Westerse groep kan, ten tweede, niet heel klein zijn. Als het een heel kleine groep of subgroep zou wezen, dan zou de grote meerderheid deze kleine groep immers kunnen neutraliseren of corrigeren. Dat gebeurt niet of nauwelijks. We kunnen er niet omheen, er is een grote groep in de islamitische wereld die het Westen haat. Wij in het Westen horen dat bericht niet graag en zouden het graag willen ontkennen of tegenspreken, maar het bewijs daarvoor is overvloedig.

We hoeven daarvoor echt niet af te gaan op het per ongeluk afluisteren van wat mensen bijvoorbeeld in het openbaar vervoer per ongeluk tegen elkaar zeggen, want dat valt vaak nog wel mee. Het zijn vooral de *tijdschriften, kranten en televisie-programma's* die druipen van haat. Het stereotiep van een Westering is ongeveer: een seksueel van de rails gelopen, aan alcohol verslaafde atheïstische kindermoordenaar, die rijk is geworden door bedrieglijke financiële manipulaties waar moslims het slachtoffer van zijn geworden. Dat beeld wordt er in het openbaar dag in dag uit ingehamerd. Er is niets in het Westen dat qua *haatpropaganda* bij deze zaken ook maar in de buurt komt, in frequentie, in heftigheid of in kwaadaardigheid.

Terreur is slechts één vorm van geweld. Het zou te verwachten zijn dat de haat die in de islamitische wereld jegens het Westen gekoesterd wordt, ook langs andere wegen dan terreur naar buiten zou komen. De officiële politiek van de heersende regimes zou die haat toch ook moeten weerspiegelen? In een democratie wel, maar de regimes die het in de hoofdsteden van de islamitische wereld voor het zeggen hebben, zijn

geen democratieën, integendeel. De haat jegens het Westen leeft onder de door de media opgehitste bevolking, maar de regimes zelf hebben het Westen veel te hard nodig (ze ontvangen haast zonder uitzondering een menigte van vormen van hulp) om openlijk anti-Westers te zijn.

Wanneer de regimes in de hoofdsteden anti-Westers zouden zijn, zouden de diplomaten ter plaatse dat opmerken. Dus gaat het stiekem. Via het geven van een knipoog aan de staatsgecontroleerde media die hun gang maar moeten gaan, en, in een enkel extreem geval, via het geven van logistieke hulp aan terroristen die voor eigen rekening en risico het tegen het gehate Westen opnemen. Een voorbeeld van dit laatste is de eerste aanval op het WTC in New York, die van 1993; zie de bewijzen en documenten verzameld door Laurie Mylroie in haar *The War Against America* uit 2001.

Het heeft nauwelijks zin de bevolkingen van de landen van de islam te bestoken met informatie die laat zien wat het Westen werkelijk is. Velen daar geloven nog steeds dat de aanvallen van 11 september door de zionisten gepleegd zijn, 'want de 4000 Amerikaanse joden die in het WTC werkten, waren gewaarschuwd en zijn niet naar hun werk gekomen'. Tegelijkertijd geldt Osama ben Laden wijd en zijd als een held. Een bevolking die massaal in staat is deze beide standpunten tegelijk in te nemen, valt niet meer binnen het bereik van de informatietechnologie van de moderne tijd.

De *Koran* en andere gezaghebbende islamitische teksten zijn niet mild over al diegenen die de islam afwijzen. Op zich zelf is dat niet abnormaal. Een heilig boek van een nieuwe godsdienst die voor zijn bestaan aan het vechten is, predikt natuurlijk nooit dat je ook wel in de hemel komt als je géén lid wordt van die nieuwe godsdienst. Een groot deel van de *Koran* dateert uit de periode dat de vroege moslims slaags waren met de heidenen van Mekka. Er zijn dus teksten genoeg die opdragen heidenen te doden, 'waar ge ze maar vindt'.

Vanuit de islam kunnen zodoende voortdurend argumenten worden aangedragen die de haat jegens het heidense Westen rechtvaardigen. Vanuit de islam kunnen desgewenst ook argumenten aangedragen worden om deze haat te doen ontvlammen bij wie er nog geen last van had. Voor die haat is binnen de godsdienst overvloedig steun te vinden. Het is belangrijk dat wie geen moslim is, dit beseft. Wie op politiek-correcte wijze meent dat het met de bijbel wat dit aangaat ook niet al te best gesteld is, spreekt gevaarlijk lichtvaardig over zaken waar hij niets, althans te weinig, vanaf weet.

Zoals de bijbel de lezer de indruk geeft dat de hele wereldgeschiedenis een onderonsje is tussen God en zijn volk, zo wekken op dezelfde manier de islam en

de *Koran* de indruk dat het in de geschiedenis van de mensheid maar om één ding gaat: Zal de islam in deze wereld wel superieur zijn aan alle anderen? Van de 7de tot de 17de eeuw is de beschaving van de islam inderdaad veruit superieur geweest aan haar burenen, en bestond er dus voor moslims en de moslimse theologie geen probleem. In de 19de eeuw was Europa superieur, en sinds 1945 de Verenigde Staten van Amerika. Dat was wel een probleem, want Europa en Amerika zijn niet islamitisch.

Verlies van superioriteit

De brandende afgunst die dit verlies van superioriteit heeft opgeleverd, is de oorzaak van de vijandschap die veel (en natuurlijk nog steeds niet alle) moslims jegens het Westen voelen. Het Palestina-probleem even regelen, terwijl de Arabieren zelf al vijftig jaar lang niet bij machte zijn gebleken dit probleem te regelen, zou de afgunst en de haat eerder doen toenemen. De formule zou worden dat Amerika (want het zal uiteraard Amerika zijn dat dit probleem ooit een keer oplost) zijn wil aan de rest van de wereld oplegt en dat Amerika daarom gehaat en bestreden moet worden. Als Amerika het probleem niet oplost, moet Amerika gehaat en bestreden worden omdat het dit conflict maar laat voortstrepen.

Het gekerm over de vraag 'waarom zij ons haten' is ook in Amerika niet van de lucht, maar het antwoord op die vraag is verrassend simpel. 'Ze' haten 'ons' omdat wij in een politiek systeem leven dat welvaart en voorspoed genereert, terwijl het verkeerd zou zijn te zeggen dat de moslims in het Midden-Oosten leven onder een systeem dat nu en dan een beetje corrupt is: het systeem waaronder moslims in het Midden-Oosten moeten leven is corruptie, en corruptie garandeert armoede, ellende en misère (behalve voor de kleine lokale diefachtige elite).

Dat ook de alloctonen die in hun herkomstland op vakantie zijn, het daar niet leuk vinden omdat ze worden uitgeschud en dubbel moeten betalen, op een manier die haast nog erger is dan wat Westerse toeristen daar overkomt, bevestigt op een heel directe manier dat het om simpele hebzucht en afgunst gaat, gekoppeld aan het gebrek aan bereidheid om op voet van gelijkheid met de anderen te concurreren.

De uitslag van zo'n concurrentie-wedstrijd moet immers van te voren vaststaan: de islam en de moslims zijn superieur. Dat staat al in de *Koran*; wie daaraan twijfelt kan het voor zijn kiezen krijgen. Intussen faalt het islamitische Midden-Oosten in elke competitie, of het nu om sport, wetenschap of economie gaat. Afgezien van olie en gas (die beide niet vervangbaar zijn) is de export van alle Arabische landen samen gelijk aan die van Finland.

Bewoners van het islamitische Midden-Oosten hebben elkaar veroordeeld tot een *waan van superioriteit* over de rest van de mensheid. Ze zijn daarbij in de val van hun eigen hoogmoed gelopen. Wie meent dat hij superieur is, hoeft natuurlijk niet creatief te ontleunen aan andere, inferieure culturen. Maar wie weigert creatief te ontleunen, isoleert zich, en verkommert. Dat is precies wat er met het Midden-Oosten aan het gebeuren is.

Individueel willen moslims vaak niets liever dan naar het rijke Westen komen; vooral onder jongeren zijn de percentages die bij enquêtes opgeven dat ze naar het Westen willen migreren, verontrustend hoog. Eenmaal aangekomen in het Westen gaat het vaak goed, maar er is onder de migranten ook een groep die wel de Westerse welvaart op prijs stelt, maar die de bijbehorende vrijheden afwijst. Die houding wordt door de predikanten die met behulp van de kabel de islam verkondigen, versterkt en in stand gehouden.

Kunstmatige staten

Behalve afgunst op het rijke Westen 'dat van de Arabische olie heeft weten te profiteren' (alsof de Arabieren zelf niet ook van die olie hebben geprofiteerd – het Westen heeft er toch ook voor betaald?), is ook afgunst jegens groepen die zich etnisch of religieus onderscheiden, een motor voor moord en doodslag in het Midden-Oosten – maar niet daar alleen. Het klas-sieke, tegenwoordig overbekende voorbeeld is Irak, waar de Koerden in het Noorden, de Soennieten in het midden en de Shi'ieten in het Zuiden het op elkaar voorzien hebben.

Het is in dat licht onbegrijpelijk dat de buitenwereld de oude Iraakse grenzen maar blijft respecteren, want wanneer bijvoorbeeld Koerdistan een onafhankelijke staat wordt, is het probleem-Irak voor ruim 33% opgelost, en zo voort. Respect voor die bestaande, oude grenzen is eigenlijk alleen in het belang van de heersers die zich meester hebben gemaakt van wat vroeger misschien staten zijn geweest, maar nu mislukte staten zijn. Weer is Irak het bekendste voorbeeld.

Met de staten die in de 19de eeuw of later bedacht zijn (zoals Irak, Joegoslavië of Algerije) en die een gemengde bevolking hebben, gaat het niet goed. De mens koestert van nature nu eenmaal hevige argwaan tegen medemensen die etnisch of religieus anders zijn dan hijzelf, en hij wil bij voorbaat liever niet met zulke mensen in één land wonen: die anderen worden dan immers maar rijk van zijn belastingcenten; zie de verhalen van onze burens, de Vlamingen en de Walen, over elkaar. Vaak ook hebben mensen groot plezier in het vermoorden van eenieder die etnisch of religieus anders is dan hij; zie Joegoslavië. Het zijn elke keer de

19de- en vroeg-20ste-eeuwse 'imperialistische' grenzen die het decor van langdurige, met terreur en geweld gepaard gaande conflicten vormen. Zet de diplomaten opnieuw aan het werk. Maak de wereld nieuw. Bedenk andere grenzen.

Antwoorden op apocalyptische terroristen

Er zijn twee soorten terroristen, praktische en apocalyptische. (Het onderscheid is van de Amerikaanse auteur Ralph Peters, in zijn boek *Beyond Terror* uit 2002; er zijn uiteraard andere onderscheidingen en indelingen denkbaar.) *Praktische* terroristen stellen eisen die in principe vervulbaar zijn, bijvoorbeeld de vrijlating van een gevangene. De politiek moet per keer besluiten hoe hiermee zal worden omgegaan. Met enige slimheid zijn de acties van praktische terroristen vaak wel te pareren.

Apocalyptische terroristen daarentegen stellen eisen waarvan de verwezenlijking niet mogelijk is, of ze stellen soms zelfs helemaal geen eisen. Het gaat apocalyptische terroristen grotendeels om het genoegen te zien (of, in het geval van zelfmoord, te kunnen verwachten) dat ze over de hele wereld hevige consternatie veroorzaken.

Het enige medicijn is dan ook *tegen-consternatie*. Niet, zoals bij oorlogvoering gebruikelijk, streven naar een overwinning met proportionele middelen die voor het doel dat bereikt moest worden net voldoende zijn, maar streven naar een totale verplettering, met overdreven zware middelen en overmacht. Het gaat immers niet om een rationele oorlog, maar om een irrationele strijd.

Angst aanjagen, en ruim voldoende redenen geven om angstig te blijven, is van groot belang. Niet bang zijn zelf af te zakken tot het niveau van de terroristen. Voor minder doen ze het immers niet. Het is in de propaganda-oorlog bovendien van groot belang de terroristen als *loosers* voor te stellen die op allerlei manieren, ook seksueel, niet aan hun trekken zijn gekomen. Omdat dat meestal waar is, kan het niet zo moeilijk zijn.

De methoden die het strafrecht toestaat bij de bestrijding van wangedrag en misdaad, gaan minder ver dan de veel ruwere methoden die door een oorlogssituatie worden opgedrongen. Het strafrecht is dan ook niet geschikt voor terrorismebestrijding. Hoe het ook tegen onze natuur en ons systeem ingaat, indien mogelijk moeten terroristen sneuvelen tijdens hun zelfgekozen acties. Het is niet nodig om bang te zijn 'martelaren te maken'. Beter tien dode martelaren in de hemel dan één levende, gewapende terrorist op straat. Martelaren zijn immers geen bedreiging van de openbare orde, terroristen wel.

Laten we ons bij de bestrijding van terrorisme dat

gepleegd wordt in de naam van de islam, alsjeblieft geen zorgen maken over wat de moslims ervan vinden. Ook het raadplegen van moslims over wat de 'ware' islam hier voorschrijft, is uit den boze. Als de terroristen eenmaal zijn vernietigd, is dat voor de andere, niet-vernietigde moslims voldoende bewijs dat de terroristen er ook theologisch naast zaten; anders had God hen immers wel gespaard. Vernietigen gaat dus voor.

Wanneer er een grote terroristische aanval op een Nederlands doel wordt gepleegd, door terroristen die zich op de islam beroepen, zou dat kunnen leiden tot spontane acties van de bevolking waarbij bijvoorbeeld moskeeën in brand worden gestoken. Dat zal de moslims in Nederland er eerder toe brengen zich van de terroristen af te keren dan hen te steunen. De overheidsreacties op zulke spontane pogingen tot tegen-terreur dienen daar dan ook rekening mee te houden.

De knappe strategen die Nederland rijk is, zullen nog wel meer kunnen bedenken. De al genoemde Ralph Peters heeft in zijn boek *Beyond Terror* al heel wat suggesties gedaan, waarvan ook in de alinea's

hierboven wel sporen te vinden zijn. Sinds 12 september 1683, het ontzet van Wenen, hebben we geen islamitische terreur meer gekend. Dat was een mooie adempauze. Sinds 11 september 2001 is de islamitische terreur tegen de niet-moslims hervat. De strijd die toen begonnen is, kan een aantal jaren duren, maar de kans dat het een aantal eeuwen gaat duren, is niet geheel denkbeeldig.

Natuurlijk staan veel, wellicht de meeste, moslims hier geheel buiten, zoals ook toen de Turken in 1683 voor Wenen stonden, de meeste Turken gewoon thuis zaten. Maar dat maakt de strijd niet minder gevaarlijk. Zolang er niets te bedenken is waardoor Nederland, of welk ander land dan ook, neutraal zou kunnen blijven in de strijd met mensen die zich op de islam beroepen wanneer ze zich schuldig maken aan terrorisme, is alles mogelijk en dienen we op alles voorbereid te zijn. ■

Over de auteur

DR J.J.G. JANSEN is Houtsma-hoogleraar, met als leeropdracht het hedendaags islamitisch denken, te Utrecht.

Niet alle boosheid is islamitisch, maar alle moslims zijn boos

MAURITS BERGER

'NIET ALLE MOSLIMS ZIJN TERRORISTEN, MAAR ALLE terroristen zijn heden ten dage wel moslims,' zo stelde een Saoedische commentator onlangs vast. Daarmee wilde hij een debat openen waarin moslims bij zichzelf te rade zouden gaan wat hier de *oorzaak* van zou zijn. Dat is niet gemakkelijk. In de moslimwereld wordt in het algemeen de mantra aangeheven dat de islam niet staat voor terreur, en dat het Westen, in het bijzonder Amerika, veel moslimse woede aan zichzelf te danken heeft. De schuld ligt dus zonder meer bij de ander.

Aan westerse zijde wordt de vinger even rigoureuze en simplistisch de andere kant op gewezen, namelijk dat de islam fungeert als de bron van terrorisme en woede. En ja, thans zijn nagenoeg alle terroristische acties toe te schrijven aan moslimextremisten die zich voor hun gruwelijkheden beroepen op de islam.

Religie als bron van ellende?

Dat de islam de bron van terrorisme is, is een even vreemde als onzinnige opvatting. Een religie is nimmer de *oorzaak* van ellende, maar wordt hoogstens als *rechtvaardiging* voor menselijke handelingen gebruikt. Men kan toch moeilijk zaken als slavernij, het ombrengen van inboorlingen in zuidelijk en noordelijk Amerika, verbranding van miljoenen 'heksen' en 'kettters', oorlogen en holocaust op het conto van het christendom schrijven, terwijl een en ander wel in naam van die religie plaatsvond, of door gelovige christenen werd uitgevoerd.

Religies zijn een bron van inspiratie, voor de weldoener zowel als de oorlogshitsen en terroristen. Het is daarom een onjuiste redenering dat men de religie dient te bestuderen teneinde de daden van de gelovige te begrijpen.

Debatten en analyses over de theologische fundamente van de islam verschaffen ons dus geen inzicht in de beweegredenen van de moslimextremist. Daar doet niet aan af dat hij ons wil doen geloven dat hij inderdaad door die islam wordt gedreven, en slechts een uitvoerder is van religieuze voorschriften die onomstotelijk vaststaan. Als wij ons dan toch verdiepen in hoe hij die islam ziet, komen wij niet veel verder dan een analyse van de Koran-volgens-Osama. En inmiddels moet toch duidelijk zijn dat een ondubbelzinnige interpretatie van 'de' islam ook niet bestaat. Een dergelijke essentialistische benadering doet immers geen recht aan de miljoenen moslims die allen verschillende interpretaties van de islam hantieren.

Het theologisch debat brengt ons dus niet verder. Dat de religie fungeert als een motor voor sociaal-politieke ontwikkelingen, is echter ontegenzeggelijk waar. Het helpt ons veel meer die ontwikkelingen in ogenschouw te nemen.

Islamitische wereld

In de wereld van de islam heerst zonder meer een boosheid jegens het westen. Het ligt voor de hand dan de islam als bindende factor van die wereld te zien. Maar het is een wat vreemde voorstelling van zaken juist in de beleving van de islam een eenheid te zien in de regio van Marokko tot en met Indonesië. De meer dan 55 landen met een moslimbevolking die de meerderheid uitmaakt, worden eerder gekenmerkt door etnische, culturele en linguïstische verschillen.

Wat deze landen echter wel gemeenschappelijk hebben, is dat zij – een enkel land daargelaten – allen 1 gekolonialiseerd zijn geweest; 2 pas recentelijk onafhankelijk zijn geworden; en 3 ontwikkelingslanden zijn. Deze overeenkomsten delen zij overigens met veel Afrikaanse, Aziatische en Zuid-Amerikaanse landen. De problemen van politiestaten, bureaucratie, corruptie en gebrek aan goed bestuur zijn kenmerkend voor deze landen.

Niettemin blijft dan nog wél de vraag: waarom is het hedendaagse terrorisme dan exclusief voorbehouden aan moslimextremisten? Toch weer die islam?

Boosheid

Met een variant op het voornoemde syllogisme, zou men het antwoord kunnen vinden in de stelling: *niet alle boosheid is islamitisch, maar alle moslims zijn boos*. De boosheid jegens de westerse hegemonie, bemoeizucht en een buitenlandse politiek die het eigenbelang met harde hand waarborgt, is niet beperkt tot moslims. Men spuugt in Zuid-Amerika even hard op het Amerikaans buitenlands beleid als in de Arabische

wereld of Azië. Dat is vaak onterecht en gevoed vanuit een minderwaardigheidscomplex. Maar veel van deze landen hebben mogen ervaren hoe de Amerikaanse militaire of geheime diensten een sleutelrol speelden in het maken of breken van bepaalde politieke ontwikkelingen. Met als gevolg dat een Chileen of Vietnamees bij de beelden van de instortende *Twin Towers* weliswaar zijn afschuw uitspreekt, maar stiekem denkt: zo, nu krijgen jullie eens een koekje van eigen deeg.

De buitenlandse invloeden vormen echter maar een klein onderdeel van deze boosheid. Een belangrijke rol is weggelegd voor de frustratie die volgde op de euforie van de jaren '50 en '60, waarin de jonge, onafhankelijke post-koloniale staten vormen van socialisme en secularisme omarmden. Voorbij waren de dagen waarin herverdeling van landbouwgrond, gratis onderwijs en gezondheidszorg het land omhoog moesten stoten in de vaart der volkeren. Bevolkingsgroei, urbanisatie, werkloosheid en economische malaise lieten steeds meer van zich spreken. Ook het vinden van een eigen bestuurlijke en politieke weg kreeg steeds autoritairder trekjes, waarbij in toeneemende mate werd gesteund op het leger en de veiligheidsdiensten.

Heel simpel zou men kunnen zeggen dat de boosheid van de bevolking zich aan de hand van de volgende patronen heeft ontwikkeld: frustratie over het onvermogen maatschappelijk te kunnen deelnemen vanwege werkloosheid en economische crisis, welke frustratie zich richt tegen de overheid, omdat die geen oplossingen biedt, maar zich lijkt te verschansen achter corruptie en bureaucratie, en waarbij de boosheid toeneemt omdat de overheid geen ruimte biedt deze frustratie op politieke wijze te ventileren. Deze ontwikkelingen verklaren ook waarom de radicalisering van de oppositie niet zozeer plaatsvindt onder de arme lagen van de bevolking, maar in de intellectuele middenklasse. Dat is immers de groep die zich heeft opgewerkt en een goede opleiding heeft gevolgd, maar vervolgens wordt geconfronteerd met de harde werkelijkheid. Zij werden nu uitgesloten van maatschappelijke deelname en de normale middelen van bestaan. Om te overleven was men genoodzaakt zich in te laten met het patronage-systeem van de corrupte overheid.

De *boosheid jegens de nationale overheid* vertaalde zich bijna vanzelf in een boosheid *jegens het Westen*. Het onderdrukkend beleid werd immers, direct of indirect, gesteund door het Westen, dat allang blij was met een regime dat stabiliteit kon garanderen. Sinds de jaren '90 is het Westen steeds meer druk gaan uitoefenen op regimes om vrijheden te waarborgen en om te democratiseren. Dat heeft wel degelijk effect gesorteerd. Deze democratiserende politiek gold ech-

ter niet voor de regimes in het Midden-Oosten. Vanwege vitale belangen als olie en Israël heeft het Westen, in het bijzonder de Verenigde Staten, de regimes in deze regio altijd ontzien. De huidige Amerikaanse regering heeft dit intussen ingezien. In zijn toespraak van 6 november 2003 voor de National Endowment for Democracy zei president Bush: 'Sixty years of Western nations excusing and accommodating the lack of freedom in the Middle East did nothing to make us safe [...] because in the long run, stability cannot be purchased at the expense of liberty. As long as the Middle East remains a place where freedom does not flourish, it will remain a place of stagnation, resentment, and violence ready for export.'

De boosheid – een woord dat in deze context veel complexer is dan het woordenboek vermeldt – is dus niet exclusief voorbehouden aan de moslims. De moslims hebben echter wel concreter vormen gevonden hoe aan deze woede uiting gegeven kan worden.

Waarom islam?

Dat er in moslimlanden een toenemende mate van islamisering plaatsvindt, lijkt een tautologie. Maar moslimlanden zijn niet islamitisch in de zin dat de islam een dominerende rol speelt in politieke en sociaal-economische kwesties. Ze zijn slechts islamitisch te noemen in de zin dat de bevolking uit moslims bestaat. De jonge moslimrepublicken hebben nagenoeg allemaal een seculiere en socialistische grondslag. Islamisering is een relatief jonge trend, die als alternatief wordt aangevoerd voor het falen van juist dat seculier-socialistisch beleid.

Hierbij moet onderscheid worden gemaakt tussen religie als *ideologische moraal* en als *maatschappelijk program*. In haar eerste vorm staat de islamisering niet op zich zelf, maar maakt zij deel uit van een mondiale ontwikkeling van religieus fundamentalisme. In de Verenigde Staten gelooft inmiddels bijna de helft van de bevolking in de letterlijkheid van de Bijbel en heeft de *moral majority* een groeiende invloed op de politiek; en in Israël, dat is gesticht door seculiere en socialistische joden, domineren de orthodoxe religieuzen steeds meer het politieke en sociale leven. Waar het secularisme zich een eeuw geleden verzette tegen het monopolie van kerk en staat, verzet de religie zich nu tegen het monopolie van secularisme en staat. Deze vorm van fundamentalisme manifesteert zich vooral ook in het opleggen van een vrijheidbeperkende moraal. In de Verenigde Staten wordt even hard in naam van de religie strijd gevoerd tegen films en boeken als in bijvoorbeeld Egypte.

In haar manifestatie als *ideologische moraal* is de islamisering zonder meer fnuikend te noemen. Als *maatschappelijk program* heeft de islam echter veel te

bieden. Anders dan in het christendom biedt de islam concrete maatschappelijke aanknopingspunten, zoals het leven van de profeet (die een voorbeeldfunctie geniet als koopman, staatsman, echtgenoot en strijder), en de uitgebreide regels die in de loop der eeuwen door rechtsgeleerden zijn opgesteld. Een wijk in de stad Kairo of Karachi kan zich daarom gemakkelijker 'losmaken' van de centrale overheid en zelfvoorzienend zijn als het gaat om sociale ordening, financiële steun (islamitisch bankieren), arbitrage, medische zorg en onderwijs. De kreet 'Uw rechtsstaat is de onze niet!' van de krakersbeweging in de jaren '70 is hier zonder meer van toepassing, met dit verschil dat de islam handvatten biedt om een praktisch alternatief neer te zetten. Het is ook juist dat alternatief dat zo bedreigend is voor de overheid. Een buurt of organisatie die, met de islam in de hand, het heft in eigen handen neemt en haar zaken zelf gaat regelen, is immers een duidelijk teken van het falen van het overheidsbeleid. Een dergelijk eigenzinnig gedrag vormt dan een aantasting van het centrale gezag.

Terrorisme

De islam fungeert derhalve als *nieuwe moraal*, maar ook als *praktisch alternatief* voor maatschappelijke problemen. Het onderscheid tussen de twee is niet scherp, en vaak zelfs volledig afwezig. Vaststaat echter dat de politiek-maatschappelijke rol van de islam in de huidige politiek-economische malaise een zeer brede aanhang heeft. Deze biedt tevens de *voedingsbodem voor excessen*. Hier is sprake van een glijdende schaal, die zich enigszins laat vergelijken met het Westen in de jaren '70: vormen van socialisme werden zeer breed gedragen, vooral door de jonge intellectuele middenklasse, waarbij zich *kleine groepen steeds radicaler opstelden*, van krakersbeweging tot aan militanten en zelfs terroristen, zoals de RAF en Rode Brigades in Europa, het Rode Leger in Japan en Lichtend Pad in Peru.

Een soortgelijke ontwikkeling doet zich voor in het moslimextremisme: de voedingsbodem ligt in de toenemende politiek-maatschappelijke rol van de politieke islam, die grote populariteit geniet, maar de *militante excessen* zijn die van een minderheid. Dat wil niet zeggen dat die minderheid niet relevant is. Integendeel: het islamitisch terrorisme vormt thans een van de grootste bedreigingen van de internationale veiligheid. Maar net zo goed als het onzinnig was de daden van de RAF toe te schrijven aan *het* socialisme, kan men de daden van Al-Qaeda toerekenen aan *de* islam. Als men de voedingsbodem van het hedendaagse terrorisme en islamisme wil onderkennen, biedt de *islam als zodanig geen aanknopingspunten*. De politiek-maatschappelijke ontwikkelingen in moslimlanden, vooral in het Midden-Oosten, des te meer.

Het zijn deze ontwikkelingen waar extremisten als Osama op inspelen. Zijn *dad*en worden weliswaar niet goedgekeurd door de meerderheid der moslims, maar zijn *gedachtengoed* waaruit de daden voortkomen, wordt wel door veel moslims gedeeld. Het ongenoegen concentreert zich vaak op gebeurtenissen in het Midden-Oosten, waarmee moslims zich steeds vaker identificeren. De Amerikaanse inval in Irak, of een Amerikaans veto in de VN-Veiligheidsraad tegen een resolutie die Israëliische acties in de Palestijnse gebieden veroordeelt, alsmede het uitblijven van Europees tegenwicht, wordt gezien als het zoveelste bewijs van de westerse minachting ten aanzien van Arabische zelfbeschikking. Dat de Arabische landen het zelf laten afwe-

ten en dat deze opvattingen meer steunen op onderbuikgevoelens dan op objectieve feiten, doet daar niets aan af. De westerse inmenging wordt dan aangegrepen om de eigen verantwoordelijkheid uit te schakelen.

Van de ontwikkelingslanden die nog steeds worstelen met een post-koloniaal verleden, hebben de moslimlanden nu een icoon, in de persoon van Osama ben Laden, die hun een duidelijke (want 'islamitische') en strijdbare identiteit geeft. ■

Over de auteur

DR. MAURITS BERGER is als senior researcher Islam en Midden-Oosten verbonden aan het Instituut Clingendael.

Zin en onzin van de zoektocht naar oorzaken van terrorisme

EDWIN BAKKER

NAAR OORZAKEN EN CAUSALITEIT IS BIJZONDER VEEL sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. De mens wil nu eenmaal graag weten onder welke omstandigheden verschijnselen zich voordoen en welke verschijnselen met elkaar in verband staan. Daarnaast biedt kennis van oorzaken de mogelijkheid deze weg te nemen en geen last meer te hebben van bepaalde negatieve processen en ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld terrorisme. Helaas blijkt uit de schat aan studies dat het eigenlijke 'veroorzaken', de causale 'werking' van de ene variabele op de andere, nooit is aan te tonen. We kunnen slechts waarnemen dat eerst het een en daarna het ander zich voordoet.

Veelgenoemde (grond)oorzaken

Wat motiveert bepaalde personen en organisaties dood en verderf te zaaien voor een politieke zaak? Het antwoord op deze vraag varieert van het noemen van concrete brandhaarden tot sociaal-psychologische theorieën. Veelgenoemde fundamentele beweegredenen of diepere oorzaken zijn grieven met betrekking tot onderdrukking, uitbuiting, discriminatie, corruptie, nepotisme, criminaliteit of milieuproblematiek. Deze grieven spelen rond conflicten zoals die in Israël-Palestina, Irak, Colombia, Tsjetsjenië en Baskenland, rond processen als politieke transitie, 'globalisering' en 'Westers imperialisme', alsmede rond politiek-economische systemen als kapitalisme

en communisme. Ook religie, ideologie, xenofobie en individuele fysiologische en psychologische kenmerken of afwijkingen worden veel genoemd. De meest genoemde grondoorzaken kunnen worden gegroepeerd onder de termen 'armoede' en 'het Midden-Oosten'.

Gelet op de diversiteit van genoemde oorzaken kan men zich afvragen wat men hiermee aan moet. Dat bovengenoemde vermeende oorzaken 'iets' met terrorisme te maken hebben, lijkt aannemelijk. Maar welke oorzaken zijn van *doorslaggevend* belang, en hoe zit dat met de diverse verschijningsvormen van terrorisme? Bovendien is onduidelijk waarop de veelgenoemde oorzaken betrekking hebben: op terrorisme; op een bevrijdingsstrijd; op politiek activisme; op de daden van een individuele fanaticus of een of andere gestoorde persoon? De meeste uitspraken over oorzaken van terrorisme geven geen nadere definitie van dit verschijnsel. Meer duidelijkheid bieden uitspraken over specifieke vormen van 'terrorisme', zoals *religieus* terrorisme, *links* terrorisme of *nationalistisch* terrorisme, al ontbreekt het in publicaties over deze verschijnselen ook veelal aan een definitie.

In dit artikel over de zin en onzin van de zoektocht naar oorzaken van het terrorisme wordt bij de omschrijving van dit laatste de veelgebruikte definitie van het Amerikaanse Federal Bureau of Investigation (FBI) uit 1980 gehanteerd. Deze luidt:

'[t]errorism is the unlawful use of force or violence against persons or property to intimidate or coerce a government, the civilian population, or any segment thereof, in furtherance of political or social objectives.' De plaatsing van termen als religieus, links of nationalistisch vóór 'terrorisme' geeft vervolgens de aard van de politieke doelen van de daders aan.

Zoektocht is een *must*

De drang om diepere oorzaken van terrorisme aan te kunnen wijzen en, nog belangrijker, aan de slag te gaan om deze oorzaken weg te nemen, is groot. Politici en beleidsmakers staan onder druk om preventief op te treden en terrorisme uit te bannen. Opperen dat dat laatste uitgesloten is, wordt door het publiek mogelijk nog wel geaccepteerd. Stellen dat er géén aanwijsbare (grond)oorzaken zijn en dat deze derhalve ook niet zijn weg te nemen, is niet iets waar veel begrip voor lijkt te bestaan. Diepere oorzaken lijken er te *moeten* zijn en de zoektocht daarnaar is derhalve een *must*. Deze zoektocht wordt bovendien geacht concrete resultaten op te leveren. Idealiter moet ze aanknopingspunten vinden om meer te kunnen doen dan het bewaken van gebouwen, het verzamelen van inlichtingen en het arresteren van vermeende terroristen.

Vooraf politici nemen het woord grondoorzaak of *root cause* graag in de mond. In september 2003 werd in New York een prestigieuze conferentie gehouden voor wereldleiders over grondoorzaken van terrorisme. De bijeenkomst was een initiatief van de Noorse regering en was opgezet vanuit het idee dat een beter inzicht in de achtergronden van terrorisme kan leiden tot een effectiever bestrijding. Op deze *Conference on the Roots of Evil*, gehouden aan de vooravond van de bijeenkomst van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, gaven secretaris-generaal Annan, de Franse president Chirac, de Pakistaanse president Musharraf, de Russische minister van buitenlandse zaken Ivanov, premier Balkenende en andere staatshoofden en regeringsleiders hun visie op de grondoorzaken van terrorisme.

De Nederlandse premier benadrukte dat de terroristen doorgaans niet arm en slecht geschoold zijn. Hij verwees hierbij naar de aanslagen in New York en Washington. 'Poverty and lack of opportunity are not the main reasons why people revert to terrorism,' aldus Balkenende. 'An important aspect of terrorism seems to be a process of alienation. Rapid development puts high demands on the ability of communities and people to adapt. [...] Not being able to cope with a changing environment can cause distress and insecurity.' Refererend aan het werk van Robert Kaplan stelde de premier tevens dat '[I]n that sense

the biggest challenge is not poverty, but development, the process of going from one stage to another that causes turbulence and resistance in societies.'¹ Ook andere regeringsleiders betoogden dat er niet meer dan een indirect verband bestaat tussen terrorisme en armoede. Dat laatste wordt echter wel vaak als rechtvaardiging gebruikt.

Ook religie werd door diverse leiders gezien als dekmantel voor terroristische activiteiten en niet als werkelijke drijfveer voor hun handelen. Wat dan wél de (grond)oorzaken van terrorisme zijn, werd niet duidelijk. De 'wereldleiders' kwamen niet veel verder dan het beschrijven van het verschijnsel en het noemen van een aantal factoren die terrorisme in ieder geval *niet* zouden veroorzaken. Daarmee deden ze het nauwelijks slechter dan de meeste academici, deskundigen en commentatoren die zich met terrorisme bezighouden.

Onderzoek

Ook wetenschapslieden en andere deskundigen worstelen met de vraag wat de diepere of directe oorzaken van terrorisme zijn. Hoewel sinds de opkomst van het 'moderne' terrorisme in de jaren zestig de stroom publikaties over dit verschijnsel amper is bij te houden, is het aantal Engelstalige studies dat specifiek gericht is op het vinden van mogelijke grondoorzaken beperkt. Dit geldt in het bijzonder voor het afgelopen decennium en dus ook voor de jaren na '9/11' en ondanks het feit dat *root causes* thans een veelgebruikte term is in rapporten en publikaties. Daarentegen werd in de periode tussen eind jaren zestig en begin jaren tachtig relatief veel diepgravend onderzoek verricht naar oorzaken van terrorisme.

Een van de meest geciteerde publikaties uit die tijd is die van Martha Crenshaw, 'The causes of terrorism', in het tijdschrift *Comparative Politics*.² In dit artikel uit 1981 stelt zij dat het zoeken naar een algemene verklaring voor terrorisme geen eenvoudige opgave is, maar dat het mogelijk is een begin te maken door te kijken naar verscheidene typen oorzaken. Zij onderscheidt drie groepen: strategische factoren; omgevingsfactoren; en psychologische variabelen. De *strategische factoren* zijn verbonden met het idee dat terrorisme het produkt is van een rationele politieke keuze. De door Crenshaw onderscheiden *omgevingsfactoren* kunnen worden verdeeld in *preconditions* (lange-termijnvoorwaarden) en *precipitants* (gebeurtenissen die onmiddellijk voorafgaan aan terrorisme). Onder *psychologische variabelen* vallen individuele motivatie voor en deelname aan terroristische activiteiten.

Hoewel de auteur aanknopingspunten biedt voor nader onderzoek en haar artikel veel geciteerd werd,

hebben slechts enkelen de uitdaging aangenomen vervolgstappen te ondernemen. Zo verscheen twaalf jaar later een artikel van Jeffrey Ross waarin ook drie prominente categorieën oorzaken van terrorisme worden onderscheiden.³ Nieuwe inzichten levert het artikel echter niet op. De onderscheiden categorieën zijn vergelijkbaar met die van Crenshaw, namelijk: *structurele oorzaken*, *psychologische oorzaken*, en oorzaken verbonden met 'rational choice'. Ross komt tot de slotsom dat de eerste generatie causale modellen met betrekking tot terrorisme, waaronder zijn eigen werk, op zich zelf goede beschrijvingen zijn, maar als instrument voor analyse onderontwikkeld.

Ook andere auteurs herhalen vaak de bevindingen van Crenshaw, al dan niet met aanvullende opmerkingen ten aanzien van bepaalde vormen van terrorisme of bepaalde cases. Voorbeelden van recente publikaties, waarin haar artikel uit 1981 in zekere zin wordt 'herkauwd', zijn die van Rakesh Gupta en Charles Kegley.⁴ Gupta besteedt bijzondere aandacht aan het terrorisme in India en probeert op basis van Crenshaws ideeën aanknopingspunten te vinden voor een *organizational theory of causation*. Om tot een dergelijke theorie te komen, is het volgens hem noodzakelijk de individuele achtergronden van terroristen te onderzoeken, alsmede processen op het niveau van de *organisatie*, zoals *socialisatie*, *participatie* en *rekrutering*. De bundel onder redactie van Kegley bevat drie delen. Een daarvan bestaat uit acht hoofdstukken over de oorzaken van terrorisme. Twee daarvan komen van de hand van Crenshaw zelf. Andere bekende auteurs zijn Paul Wilkinson, Walter Laqueur en Ted Robert Gurr. Zij pogen alle vier het (post)moderne terrorisme te verklaren, maar komen niet met een diepgravende analyse van de oorzaken van dit verschijnsel.

Diepgang en nieuwe wegen om tot meer duidelijkheid te komen over oorzaken van terrorisme hoopte een aantal onderzoekers te vinden door middel van *psychologisch en kwantitatief onderzoek*. De meeste van deze studies hebben echter ook niet specifiek betrekking op (grond)oorzaken van terrorisme in het algemeen, maar richten zich op individuele incidenten of groeperingen. Een van de uitzonderingen is het onderzoek van Jerrold Post naar het 'logisch' denken van terroristen. Hij plaatst kritische opmerkingen bij de opvatting dat terrorisme als een *course of action* een bewuste keuze is uit alternatieven. De auteur betoogt daarentegen dat ' [...] political terrorists are driven to commit acts of violence as a consequence of psychological forces, and that their special psycho-logic is constructed to rationalize acts they are psychologically compelled to commit'.⁵ Ook de aan de *RAND Corporation* verbonden terrorisme-onderzoeker Bruce Hoffman benadrukt het belang

van psychologisch onderzoek naar de oorzaken van terrorisme. Hoewel terroristen volgens hem met hun gedachten grotendeels in de toekomst leven, streven zij hun doelen op rationele wijze na. Meer inzicht in de psyche van de terrorist en een diepere analyse van zijn of haar handelen zouden wellicht kunnen resulteren in vaststelling van een aantal factoren die leiden tot het plegen van aanslagen.

Kwantitatief onderzoek naar oorzaken van terrorisme lijkt vooral te zijn gericht op het falsificeren van causale verbanden. Een recent voorbeeld hiervan is een onderzoek naar mogelijke verbanden tussen het buitenlands beleid van supermogendheden in tijden van internationale crises en (*state-sponsored*) internationaal terrorisme. Staatssteun werd vooral in de Verenigde Staten lange tijd gezien als een belangrijke *root cause* van terrorisme. Zo toetst het onderzoek van O'Brien drie hypothesen aan de hand van databestanden voor de periode 1968-1986. Een van de conclusies van zijn tijdreeksanalyse is dat terrorisme toeneemt na een door de getroffen partijen als negatief ervaren interventie door de Verenigde Staten. Deze en andere zorgvuldig onderbouwde conclusies gaan echter niet veel verder dan het 'bewijzen' van *common sense* en voegen niet bijzonder veel toe aan de kennis over oorzaken van terrorisme. Ook zonder deze publikatie te lezen, zijn we niet verbaasd over het feit dat de Verenigde Staten (en bondgenoten) in Irak te maken hebben met aanslagen.

Interessanter, of in ieder geval verrassender, is het veel geciteerde kwantitatieve onderzoek van Alan Krueger en Jitka Malecková. Zij weerleggen, onder andere aan de hand van publieke-opinie-onderzoek, het bestaan van een relatie tussen terrorisme en lage scholing en armoede voor de kwesties – Israël/Palestina en – Libanon. Het opleidingsniveau van de terroristen in deze gebieden ligt enigszins hoger dan gemiddeld en de achtergrond van zelfmoordterroristen bestrijkt alle sociaal-economische lagen van de bevolking, aldus hun opvallende conclusies.

Theorievorming

Afgezien van de publikaties van Crenshaw en anderen is specifiek onderzoek naar oorzaken van terrorisme schaars en heeft het bovendien niet geleid tot algemeen of breed geaccepteerde paradigma's of meer causale verbanden die samen een theorie genoemd kunnen worden. Veel pogingen tot theorievorming rond terrorisme zijn gebaseerd op onderzoek naar *verwante verschijnselen*. Het betreft hier vooral politologische studies naar collectief (politiek) geweld. Een van de standaardwerken op dit terrein is Ted Robert Gurr's *Why men rebel*, waarin het concept *relative deprivation* – grofweg het gevoel dat men iets

mist wat anderen wel hebben – wordt uitgewerkt.⁶ In die tijd, rond 1970, hadden politicologen en sociologen een vrijwel compleet monopolie op het bestuderen van verschijnselen die nu veelal als (vormen en voorbeelden van) terrorisme worden beschouwd.

Tegenwoordig houdt een breder scala aan onderzoekers zich bezig met theorievorming rond terrorisme; van theologen en economen tot sociologen en psychologen. Overweldigend is het aantal publikaties echter niet. Een zoektocht naar titels van publikaties waarin de woorden 'theorie' of 'model' in combinatie met 'terrorisme' voorkomen, levert weinig op. Bovendien blijkt veel 'theorie' in de titel niet te slaan op wetenschappelijke theorie, maar op oppervlakkige vergelijkingen of op toekomstscenario's. Enkele van de schaarse relevante voorbeelden hebben betrekking op mogelijke psychologische oorzaken van terroristisch gedrag.⁷ Alleen op dit terrein lijkt ook metterdaad vooruitgang te zijn geboekt. De heersende opvatting in de jaren zestig en zeventig dat er bij terroristen per definitie een steekje los zit, is verruild voor een genuanceerder beeld, gebaseerd op empirisch onderzoek en gepresenteerd in de vorm van diverse categorieën daderkenmerken.

Behalve voor dit deelaspect van terrorisme geldt voor ander onderzoek naar specifieke vormen van terrorisme nog steeds dat 'too little is known about causality', zoals Karin Von Hippel stelt ten aanzien van onderzoek naar religieus extremistisch terrorisme.⁸ Desondanks wordt in publikaties over bepaalde vormen van terrorisme herhaaldelijk verwezen naar als bekend veronderstelde *root causes of terrorism*. Dit geldt ook voor artikelen in gerenommeerde wetenschappelijke tijdschriften en vaktijdschriften als *Studies in Conflict and Terrorism*; *Terrorism and Political Violence*; en *Jane's Intelligence Review*. In het geval van publikaties van politicologische aard gaat het veelal om vormen van *bestuur* die van invloed zouden zijn op het ontstaan of aanhouden van terrorisme. Andere analyses gaan uit van *religieuze, economische of psychologische* factoren. Zelden wordt echter vermeld waar deze 'bekende' factoren vandaan komen. Het heeft er daarmee alle schijn van dat veel analyses zich vooral baseren op *common sense* of *popular knowledge*. Uiteraard zijn deze 'gevoelens' en kennis gebaseerd op observaties en op bestaande opvattingen en ideeën, maar ze vormen géén stevige basis voor analyses.

Ten slotte ontbreekt het aan goede *vergelijkende studies*, waarbij aan de hand van vaste variabelen terrorisme jarenlang wordt beschreven en geanalyseerd. Veel boeken en artikelen zijn herhalingen van eerdere publikaties of detailstudies over een specifieke aanslag of een specifieke terroristische groepering. Slechts weinig auteurs en instituten besteden langdu-

rig aandacht aan terrorisme en terrorismebestrijding. Uitzonderingen vormen: Paul Wilkinson, Magnus Ranstorp en Rohan Gunaratna van het *Centre for the Study of Terrorism and Political Violence*, St. Andrews; Bruce Hoffman en Brian Jenkins van RAND, Santa Monica; Yonah Alexander van het *International Center for Terrorism Studies*, Washington; Walter Laqueur van het *Centre for Strategic and International Studies*, Washington; en Yoram Schweitzer, Solly Ganor en Reuven Paz van *The International Policy Institute for Counter-Terrorism*, Herzliya.⁹

Benaderingen

Hoewel er dus grote meningsverschillen bestaan over (grond)oorzaken van terrorisme, is het mogelijk enige orde aan te brengen in de ideeën en opvattingen over wat terrorisme 'veroorzaakt'. Sommige beschouwingen worden breder aanvaard dan andere. Een aantal van de meer algemeen geaccepteerde ideeën is gebaseerd op empirisch onderzoek. Andere opvattingen zijn het produkt van bepaalde debatten en weer andere zijn gebaseerd op bevindingen van studies naar aanverwante verschijnselen – denk aan politiek geweld, rebellie, crimineel gedrag, enz. Deze ideeën zijn te ordenen in benaderingen bij het analyseren van de oorzaken van terrorisme. Grofweg zijn dat de volgende vier: de *multicausale* benadering; de *politieke of structurele* benadering; de *organisationale of rationele* benadering; en de *psychologische en fysiologische* benadering.¹⁰

Laatstgenoemde benadering gaat uit van de kenmerken van de individuele dader of terroristische groep. Processen die bestudeerd worden, zijn het gedrag van terroristen, de wijze waarop personen gerekruteerd worden, individuele profielen, houdingen en motivaties en de 'carrières' van terroristen. Uit de resultaten van de studies van deze verschijnselen zou men moeten opmaken dat het wegnemen van eventuele sociaal-politieke oorzaken een zinloos idee is, omdat terrorisme als uitingvorm van bepaalde ideeën en behoeften nu eenmaal in de mens zit.

In de ogen van de aanhangers van de *organisationale* benadering is terrorisme beslist geen produkt van het individu, maar dat van een *groep* en zijn collectieve beslissingen. Deze beslissingen zijn bovendien rationeel. Personen en organisaties kiezen bewust voor terrorisme als instrument om bepaalde politieke doelen te behalen of maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen. Deze benadering wordt derhalve ook wel aangeduid als de rationele benadering, met als belangrijkste concept het idee van *rational political choice*.

De *politieke of structurele* benadering kent een belangrijke verklarende waarde toe aan omgevings-

factoren. Binnen deze benadering, die vooral in de jaren zestig en zeventig onder linksgeoriënteerde onderzoekers in zwang was, gelden onderdrukking, armoede en ongelijkheid als belangrijke grondoorzaken voor terrorisme. Ook opvattingen over collectief (politiek) geweld als uitkomst van marginalisering en het proces van *relative deprivation* behoren tot deze benadering.

De minst uitgesproken benadering is de *multicausale* benadering. Volgens deze benadering is terrorisme het resultaat van diverse factoren. In zekere zin gaat het hierbij om een 'combinatiecategorie' en 'restcategorie', aangezien de meeste auteurs die dergelijke uitspraken doen, factoren uit een of meer benaderingen met elkaar combineren of deze verbinden met wéér andere factoren.

Het moge duidelijk zijn dat geen enkele van de vier benaderingen volledige duidelijkheid over de (grond)oorzaken van terrorisme biedt of pretendeert te bieden. Bovendien blijft er binnen en tussen de benaderingen onenigheid bestaan over het samenspel van diverse factoren.

Mythen

Anders dan met betrekking tot de vraag wat de oorzaken van terrorisme zijn, lijkt er meer overeenstemming over de vraag wat in ieder geval *niet* tot de oorzaken van dit verschijnsel gerekend kan worden. Op een bijeenkomst van deskundigen in Oslo ter voorbereiding van de eerdergenoemde VN-conferentie 'Fighting for Humanity, Conference on the Roots of Evil' bestond overeenstemming over veelgenoemde causale verbanden die als *mythen* bestempeld moeten worden. Het betrof hier verbanden tussen armoede en terrorisme; het idee dat steun door bepaalde staten de grondoorzaak van terrorisme is; verbanden tussen religie en zelfmoordterrorisme; en veronderstellingen dat terroristen waanzinnige of irrationele actoren zijn.¹¹

Wat betreft de factor *armoede* stelden de deelnemers dat er slechts een zwakke en indirecte relatie is tussen armoede en terrorisme. Individuele terroristen komen doorgaans niet uit de armste lagen van de bevolking. Hun opleiding en sociaal-economische achtergrond zijn meestal meer dan gemiddeld. Arme mensen nemen eerder deel aan eenvoudiger vormen van politiek geweld dan terrorisme, zoals rellen. Bovendien is het niveau van terrorisme in de allerarmste landen van de wereld niet bijzonder hoog. Terrorisme wordt daarentegen in het algemeen geassocieerd met landen met een gemiddelde economische ontwikkeling en met samenlevingen die gekenmerkt worden door snelle modernisering en transitie. Aan de andere kant wordt armoede wel veelvuldig

gebruikt als *rechtvaardiging* voor sociaalrevolutionaire terroristen die in sommige gevallen claimen de armen en gemarginaliseerden te vertegenwoordigen.

Het geven van *steun door staten* aan terroristische organisaties als grondoorzaak van terrorisme werd in Oslo eveneens als een mythe afgedaan. Staten die dit instrument voor buitenlands beleid hanteerden, maakten gebruik van bestaande terroristische groepen in plaats van deze zelf te creëren. Dikwijls waren het de terroristische groepen die relaties met staten aanknoopten – vaak met meerdere, om hun onafhankelijke status te waarborgen. Staatssteun geldt wel als een factor die terroristische groepen de mogelijkheid bood hun capaciteiten en de letaliteit van hun aanslagen te vergroten. De invloed van staten op deze groepen varieerde van volledige invloed, waarbij terroristen ingezet werden in de vorm van 'guns for hire', tot vrijwel geen enkele invloed op de activiteiten van de terroristen die men steunde.

Overeenstemming onder de deskundigen was er ook met betrekking tot het weerleggen van het idee dat zelfmoordterrorisme het *produkt is van religie*, en in het bijzonder de islam. Veel zelfmoordterroristen zijn niet godsdienstig of hangen andere religies aan dan de islam. Zelfmoordterroristen worden vooral gemotiveerd door politieke doelen. Het gaat hierbij veelal om het beëindigen van een buitenlandse bezetting of dominantie in eigen land door een andere etnische groep dan die waar de terroristen zich toe rekenen. Hun 'martelaarschap' wordt echter vaak gerechtvaardigd en verheerlijkt met een verwijzing naar religieuze opvattingen en waarden.

Ten slotte was er overeenstemming over het idee dat terroristen *geén waanzinnigen* zijn of dat zij irrationeel handelen. Psychopathologische symptomen zijn niet typerend voor terroristen. Ook werd benadrukt dat het niet zo is dat terroristen typische risicofactoren bezitten die bij hen het idee van zelfmoord aantrekkelijk zouden maken. Tevens was men het erover eens dat er geen algemeen persoonlijk profiel van een terrorist valt op te maken. Sterker nog, terroristen lijken relatief normale individuen te zijn. Zij mogen dan wel extremistisch gedachtengoed aangehen, irrationeel is hun handelen niet.

Conclusie: een complex verschijnsel

De literatuur over de oorzaken van terrorisme kan niet anders omschreven worden dan als teleurstellend. Dit betreft zowel de kwantiteit als de kwaliteit. Fundamenteel onderzoek naar de oorzaken van terrorisme is schaars en veel uitspraken over (grond)oorzaken van terrorisme worden amper onderbouwd of aan de empirie getoetst. Dat Martha Crenshaws artikel uit 1981 nog steeds een van de meest geciteerde

publikaties op dit terrein is, geeft te denken. Crenshaw stelde dat ' [...] nowhere among the highly varied treatments does one find a general theoretical analysis of the causes of terrorism'. Anno 2004 kan ze dit *statement* zonder meer herhalen.

Het is echter de vraag of men het gebrek aan vooruitgang wat betreft het inzicht in de oorzaken van terrorisme moet veroordelen. Terrorisme is immers een bijzonder complex verschijnsel, dat bovendien constant in beweging is. Een verschijnsel dat bovendien geen algemeen geaccepteerde definitie kent. Tegen deze achtergrond kan men zich beter afvragen of een zoektocht naar grondoorzaken wel zinvol is. Walter Laqueur heeft hierover een duidelijke mening. In *No end to war* stelt hij dat '[t]he endeavor to find a "general theory" of terrorism, one overall explanation of its roots, is a futile and misguided enterprise'.¹²

Natuurlijk heeft Laqueur gelijk met zijn afwijzing van de zoektocht naar oorzaken van 'hét terrorisme'. Maar wel zijn er mogelijkheden te komen tot waardevolle uitspraken over oorzaken met betrekking tot bepaalde verschijningsvormen of deelaspecten van terrorisme. De kans op waardevolle uitspraken kan ook worden vergroot door een onderscheid te maken naar het niveau van causaliteit en door een balans te vinden tussen *root causes* en *trigger causes*. Onderzoek naar het eerste type oorzaken levert in de regel weinig concrete inzichten op, aangezien factoren minder direct in verband kunnen worden gebracht met terrorisme naarmate ze algemener zijn. De veel genoemde oorzaak 'armoede' is hiervan een goed voorbeeld. *Trigger causes*, zoals een massaslachting, een betwiste verkiezingsuitslag, de moord op een politiek leider of vredesonderhandelingen, zijn daarentegen vaak wél duidelijk te relateren aan terroristische activiteiten, maar ze zeggen weer weinig over de omstandigheden waaronder ze wel, of juist niet, de vonk in het terroristische kruitvat kunnen zijn.

Ten slotte moet worden benadrukt dat, hoe lastig, 'futile' en 'misguided' de zoektocht naar de oorzaken van terrorisme ook mag zijn, de verwachtingen hooggespannen blijven. De politieke en maatschappelijke druk en de noodzaak aanknopingspunten te vinden om terrorisme beter te kunnen bestrijden, zijn bijzonder groot. De zoektocht naar de meervoudige oorzaken van terrorisme zal daarom voortgezet (moeten) worden. Hierbij zullen wetenschappelijke relevantie en de hoop te komen tot *grand theories* deels moeten wijken voor maatschappelijke relevantie en het besef dat het aan elkaar passen van slechts enkele stukjes van de puzzel van het terrorisme het hoogst haalbare is. ■

Noten

- 1 'Fighting Terrorism for Humanity', Statement by the Prime Minister of the Kingdom of the Netherlands Dr Jan Peter Balkenende, New York, 22 september 2003.
- 2 Martha Crenshaw, 'The causes of terrorism', in: *Comparative Politics*, vol. 13, no. 4, 1981, blz. 379-399.
- 3 Jeffrey Ross, 'Structural causes of oppositional political terrorism: towards a causal model', in: *Journal of Peace Research*, vol. 30, no. 3, 1993, blz. 317-329.
- 4 Rakesh Gupta, 'A comparative perspective on the causes of terrorism', in: *International Studies*, vol. 35, no. 1, 1998, blz. 23-54; en Charles Kegley (red.), *New Global Terrorism, The Characteristics, Causes, Controls*, New Jersey, 2003.
- 5 Jerrold Post, 'Terrorist psycho-logic: terrorist behavior as a product of psychological forces', in: Walter Reich, *Origins of terrorism*, 1998, blz. 25-40. In deze bundel staan overigens tevens twee bijdragen van Crenshaw.
- 6 Ted Robert Gurr, *Why men rebel*, Princeton: Princeton University Press, 1970.
- 7 Jerrold Post, 'Notes on a psychodynamic theory of terrorist behavior', in: *Terrorism*, vol. 7, no. 2, 1985, blz. 41-56; Jeffrey Ross, 'A model of the psychological causes of oppositional political terrorism', in: *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, vol. 2, no. 2, 1996, blz. 129-141.
- 8 Karin von Hippel, 'The roots of religious extremist terrorism', januari 2003, www.kcl.ac.uk/depsta/wsg/sept11/papers/root5.html (bekeken op 23 september 2004).
- 9 Zie E.R. Muller e.a., *Trends in terrorisme*, Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2003, blz. 207-208.
- 10 Vgl. Rex Hudson, *The sociology and psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why?*, Report prepared by the Federal Research Division of the Library of Congress, september 1999, blz. 13-16.
- 11 Tore Bjorgo, *Root causes of terrorism*. Findings from an international expert meeting in Oslo, 9-11 juni 2003, www.nupi.no
- 12 Walter Laqueur, *No end to War*, 2003, blz. 22.

Over de auteur

DR E. BAKKER, politiek geograaf, is verbonden aan het Instituut Clingendael. Hij dankt drs Niel Walpot voor assistentie verleend bij het literatuuronderzoek voor dit artikel.

Het leven als terrorist

JACCO PEKELDER

Groeps cultuur, Duits terrorisme en de culturele dimensie

DETTIG JAAR LANG, TUSSEN 1968 EN 1998, WERD Duitsland geconfronteerd met autochtoon terrorisme van linkse extremistische groeperingen, zoals de in 1970 opgerichte *Rote Armee Fraktion* (RAF). Ondanks de verschillen met Al Qaeda zijn er voldoende overeenkomsten die het de moeite waard maken de geschiedenis van het Duitse terrorisme eens nader te bekijken. Daarvoor pleit ook dat modern historisch onderzoek naar de RAF en aanverwante groepen veel te bieden heeft. Meer dan ooit weten historici duidelijk te maken wat de bekoring was van het leven als terrorist: zij brengen de culturele dimensie van terrorisme in kaart en de functie en betekenis van de 'groep' voor terroristen – aspecten die ook voor het huidige terrorisme van belang zijn.

Verschillen en overeenkomsten

Alvorens ik inga op dat moderne onderzoek, wil ik niettemin wijzen op belangrijke verschillen en overeenkomsten tussen vroeger en nu. Het belangrijkste verschil ligt in de schaalgrootte en in de gerichtheid van de terroristische dreiging. Al Qaeda heeft verscheidene malen grootschalige, grove aanslagen gepleegd, waarbij honderden, zelfs duizenden mensen werden gedood of verwond. De RAF en andere linkse West-Duitse terroristische groeperingen pleegden gewoonlijk juist tamelijk gerichte aanslagen, bijv. op Amerikaanse bases in Duitsland, op politiebureaus en rechtbanken, op politieke of bestuurlijke kopstukken. Een ander verschil is de internationale dimensie van het huidige terrorisme en de 'oorlog' daartegen. De RAF vocht grotendeels *binnen één staat, tegen die staat*. Zij beschikte weliswaar over contacten met onder meer Palestijnse organisaties, maar dat is onvergelijkbaar met de internationale vertakkingen van Al Qaeda. Wie, ten slotte, kijkt naar de doelstelling van de linkse groeperingen, ziet natuurlijk ook grote verschillen met de hedendaagse islamitische terroristen. Daarbij valt overigens op dat de RAF lange tijd alleen acties uitvoerde die vooral door eigenbelang waren

ingegeven. Medio jaren zeventig vonden moordaanslagen plaats uit wraak voor de behandeling van gevangenen genomen leden en waren er ontvoeringen en kapingen om die gevangenen vrij te krijgen. Al Qaeda lijkt wat dit betreft consequenter, al is dat voor de 'gewone' westerse burger geen geruststelling: juist hij of zij lijkt het voornaamste doelwit. En de opofferingszin van Al Qaeda-leden lijkt groter: ook dat is geen geruststelling.

Toch lijken zich er ook belangrijke overeenkomsten voor te doen. Zo valt in ieder geval de vergelijkbare *celenstructuur* van de RAF en Al Qaeda op. Dat is overigens niets nieuws: al in de jaren zestig beschreef de Braziliaanse stadsguerrillaleider Carlos Marighela in zijn *Minimanual do guerrilheiro urbano* (Minihandboek voor de stadsguerrillero) de grote effectiviteit van het in 'vuurgroepen' van vier of vijf vastbesloten en goed getrainde stadsguerrillero's opgedeelde revolutionaire leger. Die overeenkomstige celenstructuur lijkt ook de veronderstelling te rechtvaardigen dat zich binnen deze cellen en groepen, of ze nu van de RAF of van Al Qaeda zijn, vergelijkbare groepsdynamische processen afspelen. De vroegere linkse terreurgroepen in de Bondsrepubliek raakten steeds meer geïsoleerd en op zichzelf gefixeerd. Voor het zelfbeeld van de leden werd de *groep allesbepalend*. Reflectie op de eigen daden en plaats in de wereld werd daardoor nagenoeg uitgesloten. Dat gold eertijds voor de RAF; het geldt nu voor Al Qaeda. Ik zal op de betekenis van de groep nog terugkomen.

Andere overeenkomsten betreffen de reacties van politiek en bestuur. In de heetste fase van de confrontatie met de RAF, medio jaren zeventig, toen de terroristische dreiging het grootst leek, lag de nadruk sterk op het vervolgingsbeleid. De orde-, opsporings- en inlichtingendiensten werden geprofessionaliseerd en kregen meer bevoegdheden. Voorts werd het strafrecht uitgebreid met artikelen die de vervolging van vermeende terroristen gemakkelijker maakten en de rechten van verdachten en hun advocaten inperkten. Ook zg. 'sympathisanten', een scheldwoord voor ver-

meende of werkelijke aanhangers van de terroristische groepen, werden hard aangepakt. Daarbij schrok de politie niet terug voor intimidatie van actiegroepen met invallen en arrestatiegolven. Duitse inlichtingendiensten sluisden informanten in radicaal-linkse organisaties, overigens al ver vóór van terrorisme werkelijk sprake was. Kortom, niet alleen de terroristische netwerken, maar ook de overheden vertonen vandaag de dag gelijksoortige gedragspatronen.

Voedingsbodem en tegengeweld

Wat verder opvalt is dat in het huidige wetenschappelijk debat over het terrorisme nogal wat echo's weerklinken van de discussies over politiek geweld en terrorisme die sinds eind jaren zestig vooral door sociale-wetenschapslieden zijn gevoerd. Een deel van hen, vooral de (sociaal)psychologen, richtte zich destijds op de bijzondere biografieën van terroristen en op hun mentale gezondheid. In feite was de onderzoekshypothese dat terroristisch gedrag het gevolg was van een geestelijke ziekte of een ongelukkige socialisatie. Uit dit onderzoek kwam bijvoorbeeld de mythe voort dat de RAF vooral werd bevolkt door domineesdochters (say no more!). Eigenlijk hebben deze studies geen overtuigende bewijzen aangedragen voor psychische afwijkingen als veel voorkomende bron van terrorisme.

Meer resultaat heeft het onderzoek naar de maatschappelijke oorzaken opgeleverd. De desbetreffende onderzoekers wezen op sociale en economische ongelijkheid en het onvermogen van westerse democratieën daaraan een einde te maken. Volgens hen was zodoende een voedingsbodem voor gewelddadig verzet ontstaan. Het probleem met de RAF, maar ook met Al Qaeda, is echter dat niet diegenen die het *echt* slecht getroffen hebben, maar vooral hun zelfbenoemde 'zaakwaarnemers' terroristische daden begaan. Het concept 'relatieve deprivatie' kan hier voor een deel uitkomst bieden. Volgens die theorie is vaak niet de werkelijke achterstelling, maar het achterblijven van de eigen positie bij het verwachtingspatroon, doorslaggevend bij het ontstaan van politiek geweld. Toch resteert dan de vraag hoe die verwachtingspatronen ontstaan: naar mijn overtuiging zijn het vooral *ideeën en culturele factoren* die bepalen hoe mensen hun eigen situatie interpreteren. Hoe zou je anders moeten verklaren dat sommige 'onhoudbare toestanden' eeuwenlang kunnen blijven bestaan en dan ineens tot opstanden en revoluties leiden?

Veel onderzoek is daarnaast gewijd aan het *optreden van de staat* jegens protestbewegingen. De desbetreffende studies concludeerden vaak dat in diverse westerse staten politie en justitie door vroegtijdig en hardhandig ingrijpen een deel van de contestant

naar geweld hadden gedreven. Juist West-Duitsland, waar justitie de aanvankelijk provo-achtige ludieke acties van studenten en *communards* met vérgaande vervolgingsmethoden bestreed en politiekogels al vroeg een dodelijk slachtoffer eisten (tijdens een demonstratie in West-Berlijn op 2 juni 1967), was a *case in point*. Na deze en volgende geweldservaringen hadden sommigen binnen de brede West-Duitse protestbeweging de conclusie getrokken dat de tijd rijp was voor 'tegengeweld', geweld tegen het geweld van de staat. Ook de latere terroristen van de RAF presenteerden hun bom- en moordaanslagen als vormen van *tegengeweld*. In hun pamfletten plaatsten zij hun extreme acties in een keten van gebeurtenissen die met politiegeweld was begonnen.

Thans wordt het terrorisme van Al Qaeda, in eigen verklaringen en door sommige westerse commentatoren, ook wel als antwoord op westers (cultuur)imperialisme en Amerikaanse agressie gezien. Het probleem met deze these lijkt dat ze al gauw omslaat in een rechtvaardiging van terreur. Te meer daar het begrip 'geweld', waarmee gewoonlijk vooral fysiek geweld wordt bedoeld, door velen ook nog eens wordt uitgebreid met zogeheten 'structureel' geweld. Daaronder vallen dan alle situaties waarin menselijke behoeften niet bevredigd worden, ook als daar geen directe dader voor verantwoordelijk is, maar eerder een 'systeem'. Zo wordt in ieder geval *iedere westerling een potentieel doelwit* van terroristische acties. De RAF ging al enigszins in die richting. Al Qaeda ziet het zo.

Cultuur en groep

Het vroege sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar politiek geweld en terrorisme werd vaak gefinancierd door overheidslichamen. Gewenst waren recepten voor preventief beleid voor de bestrijding van maatschappelijke onvrede en voor een soepeler benadering van contestant. Waarschijnlijk heeft de resulterende *social engineering* ook wel tot enige verbetering geleid – zie het Nederlandse voorbeeld van de Molukkers. Toch lijkt de conclusie onontkoombaar dat *social engineering* als antwoord op terrorisme te kort schiet. Sociaal beleid kan nu eenmaal moeilijk inspelen op de culturele dimensie van internationaal terrorisme, op de angst- en machtsgevoelens, de mentaliteits- en identiteitsvragen en de culturele en religieuze kaders die daarbij een rol spelen.

Want dat is wat de moderne geschiedschrijving over de RAF en andere linkse West-Duitse terroristische groepen aantoonde en wat daarin fascineert: veel meer dan door sociale omstandigheden werden jonge inwoners van de Bondsrepubliek in de jaren zestig en zeventig door *culturele processen* naar gewelddaden en terrorisme getrokken. Zo wijst de historicus Wolfgang

Kraushaar, werkzaam bij het Hamburger Institut für Sozialforschung, in een interview over 'Die Aura der Gewalt' (verschenen in *Lettre International*, maart 2001) onder meer op voorbeelden van revolutionaire romantiek, op de populariteit van amorele spaghetti-westerns en op het pistolenfetisjisme van veel West-Duitse 'revolutionairen'. De historicus Gerd Koenen rekende met *Das rote Jahrzehnt. Unsere kleine deutsche Kulturrevolution, 1967-1977* (ook uit 2001), als deelnemer aan de 'jaren zestig', af met dat tijdvak. Hij benadrukte onder meer de uitstraling van leren jacks. Een bepaalde groep militante revolutionairen in Frankfurt, onder wie de huidige Duitse minister van buitenlandse zaken, ging destijds door het leven als de *Lederjackenfraktion* van de studentenbeweging aldaar. Een jonge historicus als Michael Sturm, werkzaam in Leipzig, wees in een recente lezing op de verering van apolitieke bankrovers door stadsguerrillero's in München.

Dit zijn méér dan (eigen)aardigheden: de overgang naar geweld, de sprong in het terrorisme was vaak meer een kwestie van het zich aanmeten van een nieuwe *levensstijl* dan van het najagen van een politiek program. Niet de wereldverbetering stond voorop, zo blijkt uit recent onderzoek, maar het vinden van een eigen identiteit. De keuze voor het ondergrondse, de illegaliteit, de stadsguerrilla werkte bevrijdend. Eindelijk was er een heldere scheidslijn getrokken ten opzichte van uitbuiting en onderdrukking in de wereld. Wie meevocht in de stadsguerrilla, nam deel aan de wereldomvattende strijd tegen het kwaad. Hij legde zich niet langer neer bij oorlog (Vietnam) en politiegeweld, maar pleegde verzet. Dat vrijwel alle tijd opging aan de logistiek van dat verzet, bankovervallen, auto's stelen en het regelen van onderdak, aan het schrijven en verspreiden van pamfletten en aan

het (eeuwig) discussiëren in de groep, droeg bij aan de *surrealistische ervaring* van het terroristische bestaan. Het versterkte juist de indruk dat men betekenisvol leefde, in dienst van een hogere missie.

Paradoxaal genoeg vindt de terrorist zichzelf door zich te verliezen in een groep. Daarbinnen valt de individuele identiteit steeds meer samen met een collectieve staat van schuldeloze almacht. Het leven als terrorist heeft immers twee zijden. De ene kant is een staat van absolute onschuld, van het zich geheel onttrekken aan de medeverantwoordelijkheid voor het wereldleed. De andere kant is de absolute machtservaring die optreedt bij het toebrengen van steken aan de *powers that be*, bij het in de macht hebben van een gijzelaar, bij het doden van een vermeende tegenstander. Zo omschreef althans Jan Philipp Reemtsma, filoloog en directeur van het hierboven bij Kraushaar genoemde Hamburgse instituut, de aantrekkingskracht van het leven als terrorist onlangs in een lezing op een congres over de *Historisierung* van de RAF. Hij sprak zelfs van een 'idealisering van de idiotie' door de terroristen. Daarmee wilde hij niet beweren dat zij gek waren. Eerder wilde hij onderstrepen dat terroristisch leven het zeer menselijk, zij het wat kinderlijk verlanen vervult naar een ijle *zweeftoestand van absolute onschuld en almacht*. Voorzichtigheid met historische analogieën blijft geboden, maar wie moet hierbij niet denken aan de wat lijzige figuur van Osama Bin Laden en zijn even vrome als wrede discipelen? ■

Over de auteur

JACCO PEKELDER studeerde geschiedenis van de internationale betrekkingen in Utrecht. In 1998 promoveerde hij daar op een studie naar de Nederlandse verhouding tot de DDR. Sinds 2002 is hij als onderzoekscoördinator verbonden aan het Duitsland Instituut in Amsterdam.

Het soennitisch verzet in Irak

ROEL MEIJER & MOHAMED ABD AL-HAMID

HET AFGELOPEN JAAR IS HET GEWELD IN IRAK GELEIDELIJK aan geëscaleerd, met als voorlopig hoogtepunt de opstand in april, die gelijktijdig plaatsvond in de zg. soennitische driehoek en de steden in het zuiden, Kufa en Kerbala en Najaf, onder leiding van de sji'ietische leider Muqtada al-Sadr. In tegenstelling tot het sji'ietisch verzet is er over het soennitisch verzet nog weinig bekend. Dit artikel concentreert zich op het laatste.

Wat zijn de achtergronden van het verzet, in het bijzonder in Falluja en in bredere zin de provincie al-Anbar, met Falluja en andere steden die in opstand zijn gekomen, Ramadi en Samarra. Ook rijst de vraag hoever deze ontwikkelingen strekken. Gaat het om een opstand van beperkte omvang met beperkte doelstellingen, of is er sprake van een revolutionaire situatie die de voorbode is van de opkomst van een breed front van soennitische klassen onder leiding van een

nieuwe politieke elite? In het licht van de te verwachten militaire campagne tegen de soennitische driehoek buigen we ons ook over de draagwijdte van dit front. Leidt dit tot een nationale coalitie, samen met de sji'ieten, of is het front juist intern verdeeld? Van zo'n situatie zou de interim-regering gebruik kunnen maken.

De vragen over coalitie- en frontvorming zullen aan de hand van de inzichten van Gilles Kepel worden behandeld. In zijn laatste boek *Jihad. The Trail of Political Islam* presenteert Kepel een model waarmee de macht van de islamitische beweging geanalyseerd kan worden.¹ Hij stelt dat er van een revolutionaire situatie sprake is als een coalitie tot stand komt tussen *jonge stedelijke armen* en de *vrome middenklasse*. Hoewel deze twee groepen normaliter zijn uitgesloten van de politieke macht en daardoor bereid zijn de strijd aan te gaan met de centrale staat, is de coalitie allesbehalve vanzelfsprekend en stabiel. Beide groeperingen zijn namelijk wel voorstander van invoering van een islamitische staat, maar ze hebben tegengestelde economische belangen. Terwijl de radicale stedelijke jongeren de politieke strijd een sociaal-revolutionair karakter willen geven, ziet de meer conservatieve middenklasse de islamitische staat als middel om de macht voor zichzelf op te eisen, zonder sociale verhoudingen te verstoren.

Overbrugging van deze tegenstrijdige belangen kan alleen tot stand komen door de islamitische *intelligentsia*, het derde lid van de brede revolutionaire coalitie (Khomeini in Iran 1979; en Belhadj en Madani in Algerije in de periode 1989-1991, de 'FIS-optie'). Het is haar taak de sociale en economische tegenstellingen te verdoezelen en een eenheid tot stand te brengen.² De *intelligentsia* kan echter ook verdeeld zijn in een gematigde en een radicale stroming. Daarnaast is er nog een andere belangrijke factor die roet in het eten kan gooien bij de vorming van een revolutionaire coalitie. De staat kan de coalitiegenoten tegen elkaar uitspelen; in de jaren '90 in Egypte wist Moebarak de vorming van een coalitie van de *Gama'at al-Islamiyya* met de Moslim Broederschap te voorkomen.³

In het tijdperk na Saddam bestaan er in Irak legio sociale en politieke grieven die de basis vormen voor een sociale, zo niet revolutionaire beweging (economische malaise, massale werkloosheid, illegitimitéit van het landelijk bestuur en de ineenstorting van de centrale staat). Veelal zullen deze factoren verzet in de hand werken op plaatselijk of regionaal niveau. Op deze niveaus is de kans groot dat coalities ontstaan, zoals Kepel beschrijft. Op nationaal niveau daarentegen spelen grotere tegenstellingen een rol, die zich minder gemakkelijk laten overbruggen, zoals die op etnisch (Koerden-Arabieren), religieus (soennieten-

sji'ieten) en ideologisch terrein (Koerdisch nationalisme, Ba'th pan-Arabisme en soennitisch en sji'ietisch fundamentalisme).

Vooruitlopend op de vraag of er op nationaal niveau een revolutionaire coalitie tot stand kan komen, kunnen we alvast stellen dat vooruitzichten hierop nooit groot zijn geweest, omdat die coalitie zou hebben moeten bestaan uit soennitische en sji'ietische geestelijken die leiding geven aan stedelijke jongeren georganiseerd in als stoottroepen fungerende milities. Als voorwaarde voor het slagen van deze coalitie zouden ook de sji'ietische en soennitische middenklassen zich erbij hebben moeten aansluiten. Dit scenario liep echter vanaf het begin stuk op de gematigde sji'ieten, die, onder leiding van Groot-ayatollah al-Sistani, hun hoop hadden gevestigd op het verkrijgen van de macht door middel van democratische verkiezingen (vanwege hun demografisch overwicht). Deze gematigde sji'ietische vleugel blokkeert zowel de aspiraties van de radicale vleugel onder leiding van Muqtada al-Sadr als de poging een brede coalitie tot stand brengen van de soennieten, want de soennieten willen juist het verzet tegen de Amerikanen versterken. Hierdoor is de 'FIS-optie' of die van de Iraanse revolutie onwaarschijnlijk.

Falluja, een onafhankelijke stad

De stad Falluja, met 300.000 inwoners, ligt op zo'n 60 km. ten westen van Bagdad aan de Eufraat, midden in de zg. soennitische driehoek, die Bagdad met Tikrit en Ramadi verbindt. Drie kenmerken spelen een grote rol bij de opstand die uitbrak in april 2004. In de eerste plaats kent Falluja ondanks zijn behoorlijke omvang sterk *tribale trekken*. De meeste inwoners behoren tot zes *clans*, die tribale tradities in stand houden, zoals de verplichting tot wederzijdse hulp en een geprononceerd gevoel van eer.⁴ In de tweede plaats is Falluja, dat bekend staat als 'de stad met de tachtig moskeeën', een *religieus bolwerk*. Deze twee elementen versterken elkaar en komen tot uitdrukking in een sociaal-cultureel conservatisme of, zoals een inwoner het formuleerde, 'religie vormt d1e steunpilaar van onze tribale omgangsvormen'.⁵ In de derde plaats was Falluja opgenomen in het *patronagesysteem van Saddam Hoessein*. Net als andere soennitische steden kreeg het allerlei subsidies en faciliteiten van het Ba'th-regime, in de hoop de bevolking aan zich te binden. Er was industrie en vele *clan*-leden waren opgenomen in het reguliere leger of de veiligheidsdiensten.

Toch zijn er aanwijzingen dat de inwoners van Falluja, samen met die van Ramadi en andere soennitische steden als Samarra, die zich sinds april/mei 2004 aan de centrale macht hebben onttrokken, niet tot de echte Saddam-getrouwen behoorden. Niemand uit de

top van het regime kwam uit Falluja en geen van de clans uit deze stad speelde een belangrijke rol in de politiek. Bovendien waren weinig Fallujanen opgenomen in de belangrijke Republikeinse Garde, de pre-rijaanse garde van Saddam, waarvan de leden voornamelijk uit zijn eigen stam, de *Bu Nasir*, werden gerekruteerd.⁶ Deels vormde het conservatieve religieuze klimaat een belemmering voor al te nauwe banden met Saddam.⁷ Aangezien de meeste *ulema* sympathie koesterden voor de verboden Moslim Broederschap en onder jongeren het meer radicale salafisme opgeld deed, genoot de bevolking van Falluja in de jaren '90 niet het volledig vertrouwen van Saddam. Hij zou zelfs de fundamentalistische zonen van sjeiks van de stad hebben laten executeren, om te laten zien dat hij geen enkele tegenstand duldde.⁸

De oorsprong van het verzet tegen de Verenigde Staten heeft dan ook diepere oorzaken dan de vermeende trouw aan Saddam. Naast de gevolgen van algemene negatieve maatregelen voor de positie van soennieten, zoals de ontbinding van het leger en de Ba'th-partij en het beëindigen van subsidies, moet de directe oorzaak gezocht worden in het feit dat Falluja juist *niet* te zeer was gelieerd aan Saddam. De mate van zelfstandigheid die de tribale sjeiks genoten en het sterk religieus karakter van de stad weerspiegelden zich in hun weigering gehoor te geven aan het verzoek van het regime troepen te sturen om Bagdad te verdedigen. Na de val van het regime op 9 april zetten de sjeiks een eigen bestuur op en benoemden ze een burgemeester, terwijl ze probeerden met de Amerikanen tot een overeenkomst te komen de stad niet binnen te trekken.⁹

Vervreemding en verzet

Gezien de relaties met het regime-Saddam en de afspraken met de Amerikanen werd het binnentrekken van Amerikaanse troepen van Falluja op 25 april 2003 als een provocatie beschouwd. Uit woede hierover bij de lokale bevolking kwamen de Amerikanen vanaf de eerste dag onder vuur te liggen. Maar de relaties raakten pas ernstig verstoord toen de Amerikanen op 28 april het vuur openden op een grote demonstratie, die geleid werd door een aantal *ulema*. Hierbij vielen 16 doden, onder wie drie kinderen, en meer dan 40 gewonden.¹⁰ De periode daarop liet een aaneenrijging van incidenten zien, waarbij telkens Amerikaanse militairen het doelwit werden van aanslagen. Al in juni 2003 werden de Amerikanen aangeduid als de 'bezetter' en iedereen die met hen samenwerkte als 'collaborateur'.

Ook andere factoren riepen verzet op in zowel Falluja als de andere steden in de soennitische driehoek. De belangrijkste was de gapende culturele kloof tussen de Amerikanen en de lokale bevolking. In een

sterk conservatieve samenleving, waarin vrouwen hun huis niet uit mogen, wordt het intrappen van de voordeur om 2 uur 's nachts om huiszoeking te verrichten méér dan alleen als huisvredebreuk ervaren. Het werd gezien als gebrek aan respect voor de gebruiken van de lokale bevolking.¹¹

In het verlengde hiervan slaagden de Amerikanen er niet in het vertrouwen te winnen van de machthebbers die aanzien hadden onder de lokale bevolking. Het grootste probleem was dat de Amerikanen een nieuwe staat moesten opbouwen nadat ze de oude hadden ontmanteld omdat die te veel zou zijn gelieerd aan het Ba'th-regime. Maar de lokale *clan*-leiders die ze voor zich wonnen in Falluja en elders, hadden geen enkel gezag, terwijl anderen die wél aanzien hadden, werden gearresteerd.¹²

Hetzelfde probleem deed zich voor bij de opbouw van de formele lokale overheidsinstellingen. Vanaf het begin van de bezetting was het de bedoeling dat Amerikaanse troepen een lokaal bestuur en een politieapparaat zouden opbouwen waarmee ze zouden samenwerken. Maar ook dit streven mislukte. In de provincie al-Anbar was de politie te sterk verweven met de zich verzettende lokale *clans* en bevolking, zodat geen wederzijds vertrouwen kon worden opgebouwd. In een poging de politie een eigen gezag te laten uitoefenen, trokken de Amerikaanse troepen zich in oktober uit Falluja terug.¹³ Een aantal dramatische incidenten voorkwam echter dat de relaties verbeterden.

Het communicatieprobleem werd nog versterkt door het rappe tempo waarin de vier verschillende Amerikaanse legereenheden in Falluja en de gehele provincie al-Anbar elkaar aflosten.¹⁴ Ten slotte belette de Amerikaanse retoriek een goed inzicht in het karakter van de tegenstander die een medestander had kunnen zijn. Obsessie met de strijd tegen het 'internationaal terrorisme' ontnam hun het zicht op de ware aard van hun tegenstander.

De soennitische coalitie

Behalve vervreemding van alle lagen van de bevolking van het centrale gezag in Falluja en de provincie al-Anbar, werd ook voldaan aan de andere voorwaarde voor een revolutionaire coalitie: creëren van een mobiliserende ideologie die het in diskrediet geraakte Ba'thisme verving. Dat in het begin vooral gematigde *ulema* hierin een rol speelden, blijkt daaruit dat de religieuze retoriek in deze fase nog sterk verweven was met tribale en nationalistische elementen. Zo noemde de eerste religieuze verzetsorganisatie in Falluja zich het *Irakese Nationalistische Islamitische Verzet*. In een eerste verklaring werd de Amerikaanse bezetting afgekeurd, omdat zij 'inbreuk maakt op de tradities en de eer van het volk'.¹⁵

Uit deze en andere gegevens kan worden afgeleid dat er op lokaal (en regionaal) niveau een potentieel revolutionaire coalitie, zoals beschreven door Kepel, tot stand is gekomen.¹⁶ In Falluja bestond de middenklasse uit de sjeiks van *clans* die vervreemd waren geraakt van de Amerikanen, uit ondernemers en winkeliers die leden onder de economische malaise, en ten slotte uit voormalige Ba'th-partijleden en hogere militairen die het verzet militair ondersteunden. Het tweede lid van de coalitie, de arme stedelijke jeugd, bestond uit de jongere clanleden die werkloos waren en zich aangetrokken voelden tot een radicale vorm van islam. Zij vormden de *mujahidien*, de stoottroepen, van het verzet. Ten slotte werd de *intelligentsia*, het derde lid van de coalitie, in deze fase overheerst door de gematigde *ulema*. Internationale *jihadi*-strijders, voor zover aanwezig in Falluja en de provincie al-Anbar, speelden in deze fase geen rol van betekenis.¹⁷

Deze gematigde islamitische tendens werd op landelijk niveau bevestigd en ondersteund door de opkomst van de *Organisatie van Moslim Ulema*, de soennitische organisatie van de *ulema*. Het is deze organisatie die zich na de ineenstorting van het Ba'th-regime opwierp als belangrijkste vertegenwoordiger van de soennitische gemeenschap. Deze organisatie, die als politieke partij fungeert, heeft als doel het opzetten van een breed nationaal front samen met de sji'ieten, in het bijzonder met de radicale sji'ietische leider Muqtada al-Sadr, die zich tegen de Amerikaanse bezetting keerde.¹⁸ Alleen door middel van deze brede coalitie zouden de soennieten in staat zijn zich uit hun minderheidspositie te bevrijden. Hiermee kwam deze vereniging van *Moslim Ulema* echter direct in botsing met de meer radicale salafisten, die juist de sji'a verafschuwden als een ketterse richting.

Radicalisering van het verzet

De april-opstand was een doorslaggevend moment in de vorming van interne en externe coalities. Het werd een militair en politiek debâcle voor de Amerikanen en een groot succes voor de Fallujanen, die de helden werden van Irak. Directe aanleiding voor de escalatie van geweld vormde het lynchen van vier particuliereveiligheidsfunctionarissen eind maart, waardoor de Amerikaanse regering gedwongen was in te grijpen.¹⁹

Het verzet werd allereerst geweldig aangewakkerd doordat de militaire herovering van de stad mislukte (de Amerikanen wisten Falluja slechts voor een kwart te bezetten). In de tweede plaats leidde deze poging tot bezetting tot een bloedbad (rond 600 doden) en tot nationale verontwaardiging.

Het verzet was echter allerminst verenigd in zijn

doelstellingen. Enerzijds zagen de gematigde soennieten de opstand als een uitgelezen kans een zo breed mogelijke nationale coalitie op te bouwen door de soennitische opstand te verbinden aan de sji'ietische opstand van Muqtada al-Sadr, die gelijktijdig plaatsvond in Najaf en Kufa. In dat kader organiseerde de Organisatie van Moslim Ulema op 8 april een massale demonstratie in Bagdad, waaraan 200.000 soennieten en sji'ieten deelnamen en waarin de volgende leuze werd gevoerd: 'Geen soenna en geen sji'a. Ja tegen de islamitische eenheid. We zijn soennitische en sji'ietische broeders en we zullen ons land nooit verkopen.'²⁰

Anderzijds zagen de steeds verder radicaliserende leiders van de *mujahidien*, de 'emirs', samen met radicale salafistische *ulema*, de opstand als een uitgelezen kans hun macht in Falluja uit te breiden en het verzet te verspreiden over de rest van de 'soennitische driehoek'.²¹ Het nieuwe gezicht van het verzet werd sjeik Abdallah al-Janabi, die voorzitter werd van de Raad van Mujahidien, het orgaan dat het verzet coördineerde en de macht van het civiele bestuur in Falluja overnam.

Een eerste aanwijzing voor de versterking van het radicale verzet deed zich voor tijdens de onderhandelingen met de Amerikanen en de daaruit voortkomende botsing met de gematigden. Terwijl de gematigde groeperingen erop uit waren zo snel mogelijk de orde te herstellen en daarvoor bereid waren concessies te doen aan de Amerikanen via de *Organisatie van Moslim Ulema*, weigerden de verzetsstrijders onder leiding van sjeik al-Janabi iedere concessie en streefden ze naar een onafhankelijke stad, als opzet naar een islamitische staat.²² Een overeenkomst (*hudna*) met de Amerikanen wezen ze af als 'het werk van de duivel'.²³ Ze slaagden in hun opzet toen de Amerikanen besloten de herovering van de stad op 28 april af te blazen om verder bloedvergieten te vermijden.²⁴ Ook uit andere, tegen de gematigde *ulema* gerichte incidenten bleek hun groeiende macht. Zo ondersteunden de *salafi*-groepen, tot groot ongenoegen van de *Organisatie van Moslim Ulema*, de moord in Falluja (16 juni) op zes sji'ietische vrachtwagenchauffeurs. Ten slotte werd in Falluja in mei de *sjari'a* (de islamitische wet) ingevoerd.²⁵

Sindsdien hebben de radicalen hun macht alleen kunnen uitbreiden en hebben ze alle officiële organen kunnen elimineren of infiltreren. De in april opgerichte Falluja Brigade, die onder leiding stond van een Ba'th-generaal, is op 26 augustus door het Irakese nationale ministerie van defensie opgeheven, omdat de Brigade samenwerkte met de verzetsstrijders.²⁶ Ook anderszins zijn de Amerikaanse pogingen een inheems bestuur op te zetten mislukt. Onder druk van aanslagen is het grootste gedeelte van de politie overgelopen naar de *mujahidien*, terwijl bijna alle

hogere bestuursfunctionarissen – vaak aangesteld in het kader van het Amerikaanse ‘her-Ba’thificeringsproces’ nadat de Amerikanen in april hun blunder hadden ingezien om het oude regime in zijn geheel te ontbinden – vanwege intimidaties hun functies hebben neergelegd. Intussen kon de macht van de verzetstrijders – onder andere dank zij sjeik Abdallah al-Janabi, die nauwe banden heeft met *ulema* en clans in Ramadi en Samarra – zich over de soennitische driehoek uitbreiden.²⁷ Niet toevallig is ook in de steden Ramadi en Samarra de *sjari’a* ingevoerd.

Een nadeel voor het verzet is echter de volstrekte chaos in de regio. Gijzelingen van buitenlandse vrachtwagenchauffeurs, rijke Irakezen en buitenlandse journalisten zijn aan de orde van de dag. De onveiligheid wordt verder versterkt door de vaak nauwe samenwerking tussen criminele en radicaal-ideologische organisaties. De voortdurende aanslagen op Amerikaanse troepen leiden tot verdere escalatie van het geweld doordat als antwoord daarop steden als Falluja en Ramadi gebombardeerd worden. Het mag worden aangenomen dat binnen dit gebied ook de terroristenleider Abu Mus’ab al-Zarqawi of aan hem gelieerde groeperingen opereren, ook al is niet bekend wat de relaties zijn met het bredere verzet.

Coalitiescenario's

Welke scenario's van coalities doen zich nu voor, zowel ter versterking van de interim-regering als ter versterking van de soennieten? Ondanks hun successen zijn de vooruitzichten voor de soennitische verzetstrijders niet erg gunstig. Weliswaar beheersen ze een groot deel van de provincie al-Anbar en de ‘soennitische driehoek’, maar hun radicalisme sluit een langdurige coalitie uit met de overige sociale groeperingen die uiteindelijk orde en gezag voorstaan – laat staan dat ze brede coalities met Koerden of sji’ieten kunnen sluiten. De moorden op hoge ex-Ba’th-functionarissen kunnen onmogelijk de onderlinge soennitische verhoudingen hebben versterkt, terwijl de weteloosheid en de verschuiving van de macht van de gematigde bestuurders en religieuze leiders naar de *mujahidien* en radicale sjeiks als al-Janabi de middenklasse een doorn in het oog moet zijn. Daarnaast is het de vraag of de stam- en *clan*-leiders wel zo blij zijn met de radicale religieuze groeperingen, die, naar het lijkt, een steeds grotere greep krijgen op hun *clan*-leden. Het enige positieve voor alle soennieten is dat dank zij de chaos en instabiliteit de parlementsverkiezingen van januari 2005 niet overal kunnen plaatsvinden, waardoor ze aan legitimiteit zullen inboeten.

Wat betreft de interim-regering van premier Iyad al-Allawi, die op 28 juni het gezag in Irak heeft overgenomen van de Amerikanen, zijn de vooruitzichten

evenmin rooskleurig. Totdat de regering een troepenmacht heeft opgebouwd die groot genoeg is om op te vertrouwen (waarschijnlijk pas in januari 2005), ontbeert zij de middelen om de opstand neer te kunnen slaan. Halfslachtige maatregelen, zoals april jl. in Falluja, waarbij een leger wordt opgebouwd dat deels uit *mujahidien* bestaat, worden nu ook door de Amerikanen als blunder beschouwd.

Gunstiger zijn de kansen om in te spelen op de verdeeldheid van de soennieten zelf. Nu blijkt dat de radicalen zich meester hebben weten te maken van de situatie, zijn er binnen de soennitische coalitie tegenstellingen naar voren gekomen die de regering kan gebruiken om haar positie te versterken. De verdeel-en-heerstactiek van de interim-regering werd onlangs toegepast in Samarra. Daar probeerde de regering in te spelen op de onvrede die leeft bij de stammenleiders over de positie van de radicalen, door te beloven hun de macht te geven als ze de milities zouden ontmantelen.²⁸ Hoewel de tactiek van de regering in eerste instantie mislukte en eind september de Amerikanen begonnen zijn met geweld de stad in te nemen,²⁹ zou deze tactiek op regionale schaal meer kans van slagen hebben, als de meer gematigde *Organisatie van Moslim Ulema* en de Irakese Islamitische Partij (de Irakese Moslim Broederschap) een grotere rol zouden vervullen bij bemiddelingspogingen.

Het probleem bij dit alles is dat de interim-regering op dit ogenblik niet veel te bieden heeft. Ze ontbeert gezag, macht en legitimatie. De ‘libanonisering’ van Irak, met gebieden die onder de macht staan van verschillende milities, is daarom een reëel gevaar. Net als in Libanon, zouden naburige landen instabiliteit kunnen vergroten door coalities aan te gaan met groeperingen (geloofsgenoten) in een zwak en instabiel land, waar de centrale staat afbrokkelt.

Wat het model van Kepel betreft, zouden we dan met een geheel nieuwe situatie te maken hebben. Na het mislukken van de ‘FIS-optie’ (vanwege het ontbreken van een brede sociale en soennitisch-sji’ietische coalitie) en de onmogelijkheid van de ‘Egypte-optie’ (vanwege de zwakke centrale staat), zou zich nu een regionale revolutionaire optie voordoen, waarbij aan de ene kant de lokale radicale machthebbers er niet in slagen allianties aan te gaan met groeperingen buiten hun regio, terwijl de staat niet bij machte is de interne coalities uit elkaar te spelen. ■

Noten

- 1 Gilles Kepel, *Jihad. The Trail of Political Islam*, Londen: I.B. Tauris, 2002 (voor het eerst verschenen in het Frans als *Jihad: Expansion et Déclin de l'Islamisme*, Parijs: Editions Gallimard, 2000).
- 2 *Ibid.*, blz. 67, 168.
- 3 *Ibid.*, blz. 276-298.

- 4 Voor informatie over de tribale achtergrond van Falluja, zie *al-Sharq al-Awsat*, 9 december 2003 en 2 april 2004; en *al-Hayat*, 19 april 2004.
- 5 *al-Sharq al-Awsat*, 9 december 2003.
- 6 *The New York Times*, 29 april 2004.
- 7 *al-Hayat*, 11 april 2004.
- 8 *al-Sharq al-Awsat*, 2 april 2004.
- 9 *al-Sharq al-Awsat*, 1 mei 2003 en 9 december 2003.
- 10 *al-Sharq al-Awsat*, 1 en 3 mei 2003.
- 11 *al-Hayat*, 19 april 2004.
- 12 *al-Sharq al-Awsat*, 14 december 2003; *The Los Angeles Times*, 4 april 2004.
- 13 *al-Sharq al-Awsat*, 11 juli 2003 en 16 februari 2004.
- 14 *The New York Times*, 9 april 2004; *The Los Angeles Times*, 1 april 2004.
- 15 *al-Sharq al-Awsat*, 11 juli 2003.
- 16 Voor informatie over de sociale achtergronden van de coalitie, zie *The Los Angeles Times*, 30 december 2003; en *al-Hayat*, 15 en 19 april 2004.
- 17 Voor de discussie over de aanwezigheid van buitenlandse strijders en tegenstrijdige beweringen hierover, zie *The Los Angeles Times*, 9 november 2003 en 29 februari 2004; *The New York Times*, 3 en 20 april 2004; *al-Sharq al-Awsat*, 3 januari 2004.
- 18 *al-Sharq al-Awsat*, 18 augustus 2003; en interview met de leider van de Organisatie van Moslim Ulema, Harith al-Dari, in *al-Sharq al-Awsat*, 2 mei 2004.
- 19 *The Los Angeles Times*, 4 april 2004.
- 20 *al-Sharq al-Awsat*, 9 en 10 april 2004; *The Guardian*, 10 april 2004.
- 21 *al-Hayat*, 11 april 2004.
- 22 *al-Hayat*, 11 april 2004; *The Guardian*, 14 april 2004; *al-Sharq al-Awsat*, 17 april 2004.
- 23 *al-Sharq al-Awsat*, 24 april 2004.
- 24 *The Los Angeles Times*, 29 april 2004.
- 25 *al-Sharq al-Awsat*, 23 mei 2004; *al-Sharq al-Awsat*, 5, 7 en 9 juni 2004.
- 26 *al-Sharq al-Awsat*, 11 september 2004.
- 27 *al-Hayat*, 9 september 2004.
- 28 *NRC Handelsblad*, 10 september 2004.
- 29 *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2004; *The New York Times*, 2 oktober 2004.

Over de auteurs

ROEL MEIJER is docent moderne geschiedenis van het Midden-Oosten aan de Radboud Universiteit, Nijmegen, en tijdelijk verbonden aan het International Institute for the Study of Islam in the Modern World (ISIM).

MOHAMED ABD AL-HAMID is medewerker van het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam.

Massavernietigingswapens uit de voormalige Sovjetunie

MARC JANSEN

Een nieuw soort wapenwedloop?

RUSLAND BESCHIKT OVER DUIZENDEN KERNWAPENS, tienduizenden tonnen chemische wapens en mogelijk een grote hoeveelheid biologische wapens of in elk geval de monsters daarvan. Afgezien van een uitdrukkelijk gehandhaafde nucleaire afschrikkingskracht zegt de Russische regering het grootste deel van dit arsenaal te hebben afgedankt. Met betrekking tot de biologische wapens bestaat hierover overigens gerede twijfel. Maar zolang niet alles metterdaad en volledig is vernietigd, blijft een groot risico bestaan. Terroristen en zg. 'schurkenstaten' zijn erop uit massavernietigingswapens of elementen daarvan uit wapenvoorraden die afkomstig zijn uit de voormalige Sovjetunie, in handen te krijgen. De internationale gemeenschap streeft ernaar ze voor te zijn. Er wordt wel gesproken

van een nieuwe wapenwedloop. Het is een race met nu en dan het tempo van een slak, maar dat maakt de wedloop niet minder serieus.

Gedurende de Koude Oorlog waren de beide supermogendheden in het kader van de wederzijdse afschrikking in een wapenwedloop verwickeld. Op die manier bouwde de Sovjetunie, net als de Verenigde Staten, een gigantisch arsenaal nucleaire, chemische en biologische wapens op. Met het eind van de Sovjetunie in 1991 viel het grootste deel daarvan toe aan Rusland. Weliswaar kregen ook Kazachstan, Oekraïne en Wit-Rusland de beschikking over kernwapens, maar, om met het goede nieuws te beginnen, vijf jaar later waren deze allemaal overgebracht naar Rusland; er resteren hier nog slechts kleinere hoeveel-

heden plutonium en verrijkt uranium. De geslaagde denuclearisatie van deze drie landen werd 'een weergaloos succesverhaal op het gebied van nonprolifera-tie en veiligheid' genoemd.¹

Kernwapens

Intussen bezit Rusland dank zij de sovjeterven-fenis wel de grootste voorraad massavernietigingswapens ter wereld. In internationale ontwapeningsverdragen is vérgaande reductie overeengekomen. Wat de kernwapens betreft spraken de Verenigde Staten en Rusland in laatste instantie in mei 2002 af het aantal strategische kernkoppen in tien jaar elk terug te brengen van ongeveer zes- naar tweeduizend. Dat betekent dat er dus nog altijd duizenden Russische kernraketten overblijven, merendeels gericht op de westerse landen. Volgens schattingen beschikt Rusland daarnaast over 3.500-8.000 tactische kernwapens.² Maar *reductie* is slechts een deel van de oplossing, want daarop volgt het probleem van de *opslag* van wat is afgedankt. Rusland heeft ruim 120 depots met in totaal meer dan 20.000 kernkoppen, evenals 1000 à 1500 ton hoog-verrijkt uranium, plus 150 ton plutonium verspreid over meer dan vijftig plekken her en der in het land. De Russische autoriteiten zijn geneigd de risico's weg te wuiven, maar over de veiligheid bestaat zeer grote twijfel. Een Harvard-rapport uit maart 2003 constateerde dat slechts 37% van het potentieel kwetsbare nucleaire materiaal in de voormalige Sovjetunie adequaat wordt bewaakt.³

In feite vergrootte het kernwapenreductieverdrag van mei 2002 de veiligheidsproblematiek zelfs. Want de partijen mochten zelf besluiten of ze de afgedankte koppen vernietigden dan wel opsloegen. Verder hebben de Russen zich bereid verklaard tegen betaling kernafval uit het buitenland te accepteren en op te slaan. In de Siberische stad Zjeleznogorsk, dumpplaats van 6.000 ton nucleair afval uit het hele voormalige Oostblok, moet een faciliteit komen voor 20.000 ton nucleair afval, ofwel een achtste van het wereldtotaal.⁴

Daarnaast bestaat het probleem van het beheer en de menskracht. Nog 120.000 mensen zijn direct ingeschakeld bij Ruslands nucleaire complex. Bewakers worden vaak slecht betaald, en duizenden geleerden en technici met *know-how* op het gebied van vernietigingswapens zijn eveneens vaak onderbetaald of zelfs werkloos. De angst bestaat dat zij onder zulke omstandigheden hun diensten zouden kunnen aanbieden of kennis doorverkopen aan regimes met nucleaire aspiraties (inclusief 'schurkenstaten') of internationale terreurorganisaties, zoals al-Qaida. Of dat er massavernietigingswapens of ingrediënten daarvan worden gestolen door of verkocht aan zulke gevaarlijke derden, met alle gevolgen van dien.

Gevaar van 'nucleaire elfde september'

Twee jaar geleden achtten de gerenommeerde veiligheidsdeskundigen Graham Allison (Verenigde Staten) en Andrei Kokoshin (voormalig secretaris van de Russische veiligheidsraad) een terroristische kernaanval, een 'nucleaire elfde september', in het huidige decennium zeer wel mogelijk, en voor hun beide landen zelfs de 'meest urgente niet-aangepakte bedreiging op het gebied van de nationale veiligheid'.⁵ De gewezen Amerikaanse senator Sam Nunn spreekt van een nieuwe wapenwedloop: 'Terroristen zijn erop uit zo snel mogelijk massavernietigingswapens te pakken te krijgen; wij zouden hen zo snel mogelijk moeten tegenhouden.'⁶ 'Men kan de gevaren als gevolg van het voortdurend gebrek aan veiligheid met betrekking tot het wapencomplex van de voormalige Sovjetunie niet overdrijven,' verklaarde expert Jon Wolfstahl in mei 2003 voor het Amerikaanse Congres. 'Elke dag dreigen honderden tonnen materiaal en een onbekend aantal kernwapens die miljoenen Amerikaanse burgers kunnen ombrengen, te worden gestolen of gesaboteerd.'⁷ 'In de loop van de komende vijf tot tien jaar zal een of andere terroristische groep aankondigen over massavernietigingswapens te beschikken, om daarna te laten zien waartoe zij in staat is,' aldus Michael Ignatieff een paar maanden later.⁸ En Eliza Manningham Buller, directeur-generaal van de Britse inlichtingendienst MI5, achtte begin dit jaar een aanval met een radioactieve 'vuile bom' op een grote Westerse stad slechts 'een kwestie van tijd'.⁹

Verkeerde handen

De regels in Rusland met betrekking tot de veiligheid van de opslag van massavernietigingswapens en de naleving ervan zijn verre van waterdicht; onofficieel zijn Russische functionarissen soms bereid dit toe te geven. Dit maakt het gemakkelijker voor 'schurkenregimes' en terroristische organisaties te proberen wapens, radioactief materiaal (verrijkt uranium en plutonium) of chemisch en biologisch materiaal buit te maken, technologie te stelen, en geleerden en technici te rekruteren. Talloze verhalen doen de ronde over al dan niet geslaagde pogingen van bijvoorbeeld Tsjetsjeense opstandelingen of aanhangers van al-Qaida of de Taliban tot diefstal van massavernietigingswapens of ingrediënten daarvan, over het zoekraken van zulk materiaal, het rekruteren van voormalige sovjetgeleerden of -functionarissen (bijvoorbeeld door Iran), moord, bijna-ongelukken, enz.

Deze berichten zijn vaak onbetrouwbaar. In 1996 joeg de Russische politicus Aleksandr Lebed de wereld de stuipen op het lijf met zijn verklaring dat in Rusland 84 zg. 'koffer-' of 'rugzakbommen' waren

zoekgeraakt; maar deze bewering wordt ten zeerste betwijfeld. Zes jaar later meende de Oekraïense communistenleider Symonenko te weten dat destijds bij transport naar Rusland 200 kernkoppen uit Oekraïne waren verdwenen; volgens de Oekraïense autoriteiten echter was hier geen sprake van diefstal, maar van slechte boekhouding.¹⁰ Het Internationaal Agentschap voor Atoomenergie meldt meer dan een dozijn gevallen van smokkel van verrijkt uranium en plutonium, vaak uit de voormalige Sovjetunie.¹¹ Er zou ook uranium uit Russische opslagplaatsen zoek zijn.¹² In 2004 werd door Oekraïense veiligheidsfunctionarissen een hoeveelheid geheimzinnig radioactief 'rood kwik' (*red mercury*) onderschept, dat handelaren in het Midden-Oosten wilden verkopen, en er zouden vanuit Oekraïne ook pogingen zijn ondernomen radioactief cesium-137 en uranium te verhandelen.¹³

Meer zekerheid lijkt te bestaan over de verdwijning van ruim 1,5 kilo verrijkt uranium uit een instituut in Soechoemi bij de inname van de stad door Abchazische separatisten in 1993. Directeur William Potter van het Centre for Nonproliferation Studies in Monterey noemt dit overigens het enig bekende geval ter wereld van zoek geraakt splijtbaar materiaal geschikt voor de vervaardiging van kernwapens.¹⁴

Volgens een Arabische krant zou al-Qaida in 1998 in de Afghaanse stad Kandahar van Oekraïense geleerden tactische kernwapens hebben gekocht, en ze voor eventueel gebruik hebben opgeslagen.¹⁵ Bin Ladens rechterhand al-Zawahri bevestigde de koop van kernbommen op de Centraalaziatische zwarte markt: 'Als je dertig miljoen dollar hebt, ga naar de zwarte markt in Centraal-Azië, maak contact met een ontevreden sovjetgeleerde, en je krijgt de beschikking over een heleboel knappe bommen in aktentasformaat.' Maar een zegsman van het Russische ministerie van atoomenergie noemde deze woorden 'bluf'.¹⁶ Ook kolonel-generaal Jesin van de Russische Veiligheidsacademie sprak tegen dat al-Qaida zou kunnen beschikken over nucleaire kofferbommen van Russische herkomst: al deze mini-kernwapens waren na een nog door de presidenten Bush sr. en Gorbatsjov gemaakte afspraak vernietigd. (Jesin is betrokken geweest bij het controleren van de veiligheid van deze kofferbommen.)¹⁷ Wel wordt gehandeld in Iglá-projectielen die, net als Stingers, vliegtuigen en helikopters uit de lucht kunnen halen. In de zomer van 2003 werd in de Verenigde Staten een wapenhandelaar gearresteerd die vijftig van zulke uit Rusland afkomstige raketten in de Verenigde Staten aan een vermeende moslimextremist wilde verkopen.¹⁸ Een jaar eerder zou het Russische leger zes Iglá's hebben gevonden bij Tsjetsjeense rebellen.

Wapenopslagplaatsen als zodanig zijn dus niet het enige probleem. Het gaat om bewuste pogingen tot misbruik, ook via de infrastructuur eromheen. Zo zou-

den volgens het Russische leger treinen die kernwapens vervoeren door terroristen zijn geobserveerd. Het Moskouse Koertsjatov-instituut, met een aanzienlijke nucleaire infrastructuur en materiaal, zou ook in de gaten zijn gehouden, en er zijn meer van zulke onderzoeksinstellingen, die volgens de Federale Dienst voor Atoomcontrole moeilijk effectief te controleren zijn.¹⁹ Ook kerncentrales blijven natuurlijk een risicofactor. Daarnaast zijn verspreid over de voormalige Sovjetunie honderden kleine radioactieve generatoren te vinden, ooit een bron van goedkope energie, en nu een ideale component voor een 'vuile bom'; hun bewaking laat sterk te wensen over, zo daarvan al sprake is.²⁰ Hetzelfde geldt voor nucleaire onderzoeksreactoren met verrijkt uranium of plutonium in diverse voormalige sovjetrepublieken. Of voor het radioactieve materiaal cesium-137 afkomstig van het project 'Gamma Kolos' uit de jaren '70 voor proeven op planten, eveneens een potentieel bestanddeel voor een 'vuile bom' (al had het volgens deskundigen na dertig jaar de helft van zijn radioactiviteit verloren).²¹ Ook de containers met nucleair afval her en der in Rusland zijn een potentieel doelwit voor terroristen.

De Russische autoriteiten hebben dus de neiging het probleem te ontkennen. Zo verklaarde minister van defensie Sergej Ivanov in april 2004 dat de kernwapens in Rusland goed beveiligd waren en dus niet in handen konden vallen van terroristen: 'Een lek van dit materiaal is niet mogelijk; er is niet één geval geweest waarbij zelfs maar een gram verrijkt uranium of plutonium is zoekgeraakt.'²² Afgelopen zomer noemde dezelfde Ivanov het een 'mythe' dat Russische kernwapens niet goed werden bewaakt; er waren zelfs nooit echte pogingen tot diefstal geweest.²³

Maar journalist en militair expert Pavel Felgenhauer bestempelde Ivanovs woorden direct als ongehoorzaam door te wijzen op een document uit 1997 van de top van het Russische ministerie van atoomenergie dat honderden tonnen verrijkt uranium en plutonium in Rusland waren opgeslagen onder voorwaarden die 'niet voldoen aan de internationale veiligheidsstandaarden'; en op een uitspraak van de chef van het Hoofddirectoraat voor kernwapens van het Russische leger uit 2001 dat terroristen twee (verhindere) pogingen hadden ondernomen om Russische opslagplaatsen van kernwapens binnen te dringen.²⁴

Threat Reduction Program

Ook de invloedrijke Amerikaanse politici Sam Nunn en Richard Lugar zijn minder gerust dan Ivanov. Lugar is thans voorzitter van de Senaatscommissie voor buitenlandse betrekkingen en Nunn leidt de door mediamagnaat Ted Turner gefinancierde non-proliferatie-groep *Nuclear Threat Initiative*, die finan-

ciële steun verleent bij nucleaire schoonmaakacties. Al in 1991 zetten zij, allebei nog als senatoren (Nunn voor de Democraten; Lugar voor de Republikeinen), het *Joint U.S.-Russian Cooperative Threat Reduction Program* op. Het programma helpt Rusland kernwapens te ontmantelen, nucleaire en chemische arsenaal te beveiligen en wapengeleerden alternatief werk te verschaffen; daarnaast is andere voormalige sovjet-republieken (in het bijzonder Oekraïne, Kazachstan en Wit-Rusland) steun verleend bij het opruimen van hun kernarsenaal. Volgens de stand van lente 2003 heeft het programma al bijgedragen tot de vernietiging van 506 ballistische raketten, 438 ballistische raketlanceerinrichtingen, 109 bommenwerpers, 664 in de lucht gelanceerde nucleaire lange-afstandskruisraketten, 408 raketlanceerinrichtingen op onderzeeërs, 382 van onderzeeërs gelanceerde ballistische raketten en 26 strategische raket-onderzeeërs; verder zijn er 194 nucleaire testtunnels gesloten, en niet in de laatste plaats zijn 6.032 kernkoppen op strategische systemen, gericht op de Verenigde Staten, gedeactiveerd. De veiligheid van honderden nucleaire faciliteiten is vergroot, een grote hoeveelheid verrijkt uranium geëlimineerd, terwijl duizenden geleerden op het gebied van massavernietigingswapens heropgeleid zijn en alternatief werk hebben gekregen. Dit alles, zoals Lugar herfst 2001 schreef, ten koste van minder dan 0,2% van de jaarlijkse defensiebegroting van de Verenigde Staten.²⁵ Tot medio 2003 hadden de Verenigde Staten er zo'n 7 miljard dollar in gestoken. Het Westen als geheel besteedde in tien jaar 12,5 miljard dollar aan het ontmantelen van nucleaire, chemische en biologische arsenaal in Rusland.

Niet alleen Rusland, ook andere voormalige sovjet-republieken krijgen dus steun bij het opruimen van hun kernmateriaal. Zo hebben de Russen sinds 2002 in samenwerking met de Amerikanen grote hoeveelheden verrijkt uranium en plutonium verwijderd van kernreactoren op riskante plaatsen in Oezbekistan en Kazachstan en overgebracht naar Rusland.²⁶

Gebrek aan prioriteit

Maar er valt nog erg veel te doen. In de lente van 2002 had slechts 40% van de nucleaire opslagplaatsen in Rusland Amerikaanse steun ontvangen om hun veiligheid te vergroten, terwijl slechts 20% volledige veiligheidssystemen had gekregen.²⁷ Het gaat ook niet van een leien dakje. De Russische autoriteiten laten geen Amerikanen toe tot nog door het leger gebruikte faciliteiten, zodat de veiligheid daar niet is aangepast.²⁸ Zij geven ook geen volledige openheid over chemische en biologische wapens en houden een aantal biologische laboratoria gesloten voor waarnemers. Om dergelijke redenen hebben de Verenigde Staten de

hulp bij tijd en wijle verminderd of bevroren; een andere aanleiding daartoe deed zich voor wanneer Rusland nucleaire technologie leverde aan verdachte landen, zoals Iran.

In de Verenigde Staten is er overigens ook veel weerstand tegen het steken van geld in *threat reduction*, vooral onder Republikeinen. Men redeneert dat de Westerse steun Rusland in staat stelt zelf meer geld te besteden aan nieuwe nucleaire programma's. 'Wij moeten ons bewust zijn van het feit dat Rusland zegt onvoldoende financiële middelen te hebben voor het elimineren van massavernietigingswapens, maar voortgaat schaarse middelen te investeren in de ontwikkeling van nieuwe, geraffineerdere [intercontinentale ballistische raketten] en andere wapens', zo heeft minister van defensie Rumsfeld ooit gezegd.²⁹ Bovendien is het, gezien de corruptie, het wanbeheer of de onwil, nooit moeilijk te wijzen op geld dat in Rusland slecht, verkeerd of zinloos wordt besteed, waarbij het niet zelden om grote bedragen gaat.

Ook de Amerikaanse regering is niet steeds even doordrongen van het belang van dit soort projecten. In eerste instantie was president Bush zelfs van plan het Nunn-Lugar-programma geheel te schrappen, maar later kwam hij tot andere gedachten. 'Onze hoogste prioriteit is te verhinderen dat terroristen massavernietigingswapens bemachtigen,' verklaarde hij twee maanden na 11 september 2001.³⁰ In juni 2002 besloot de G-8 Rusland twintig miljard dollar toe te kennen voor de ontmanteling van massavernietigingswapens, de helft voor rekening van de Verenigde Staten, de andere helft van de overige G-8-landen. Rusland beloofde in ruil daarvoor de toegang te verruimen tot chemische en biologische faciliteiten en instellingen waar kernonderzeeërs werden ontmanteld; bovendien zegde Rusland zelf ook twee miljard dollar toe. Experts achten het bedrag van twintig miljard dollar te laag; ze menen dat zeker anderhalf keer zoveel nodig is.³¹

Ernstiger nog is dat het voornamelijk bij toezeggingen bleef. Bijna anderhalf jaar na de G-8-top constateerde een internationaal rapport dat van de beloofde twintig miljard 'slechts een klein deel' was besteed of zelfs maar toegekend voor specifieke projecten.³² Na twee jaar was niet meer dan 100 miljoen dollar direct in Rusland besteed, de helft aan het programma voor kernonderzeeërs, de andere helft aan het beveiligen van chemische-wapenvoorraden.³³ Want Irak had in de tussentijd de hoogste prioriteit gekregen en slokte de Amerikaanse aandacht en middelen op. 'We staan klaar om meer dan honderd miljard dollar uit te geven aan handenvol wapens', merkte de deskundige Jon Wolfstahl op toen de Irak-oorlog nog ophanden was: 'Tegelijkertijd kost het ons moeite twee miljard dollar per jaar bijeen te krijgen om af te rekenen met een slecht beveiligd arsenaal.'³⁴ Ruim een half jaar later

kon Nunn bitter vaststellen dat er meer aan de oorlog was besteed 'dan er nodig zou zijn om al het nucleaire materiaal in de hele wereld op te ruimen'. Met dit tempo zou het nog twintig jaar duren, meende Nunn, maar: 'Ik denk niet dat we zo lang hebben.'³⁵

Ook een afspraak tussen Amerika en Rusland uit 1998 om ieder 34 ton van bommen en raketkoppen verwijderd plutonium te vernietigen, was in 2004 nog altijd niet gerealiseerd; de bouw van de hiervoor benodigde fabrieken was zelfs nog niet begonnen. De kosten van dit project lopen in de miljarden dollars, voornamelijk voor rekening van de Verenigde Staten en Europese landen. Vooral nog is het stukgelopen op een betrekkelijk ondergeschikt punt met betrekking tot de verantwoordelijkheid in geval van ongelukken; Rusland wil die niet dragen. Westerse critici zien vooral een gebrek aan politieke wil bij de Amerikaanse regering.³⁶ (Er bestaat ook een afspraak dat de Verenigde Staten 500 ton van ontmantelde kernwapens afkomstig uranium, na een bewerking van hoog- tot laag-verrijkt, van Rusland kopen om te gebruiken voor kernreactoren.)³⁷

In de Verenigde Staten lijkt nu wel een consensus voor meer actie te ontstaan. De nationale commissie belast met het onderzoek naar de aanslagen van 11 september 2001 vernam dat de experts 'diep bezorgd' zijn over de stand van zaken met betrekking tot de bemoeienis van de Amerikaanse regering bij de sanering van de grootschalige-vernietigingswapens in Rusland en andere voormalige sovjetstaten; de commissie deed de aanbeveling het Nunn-Lugar-programma te steunen door het uit te breiden, te verbeteren en er meer geld in te steken.³⁸ Democratisch presidents-kandidaat John Kerry heeft in elk geval al aangekondigd meer aandacht aan deze problematiek te besteden.

Kernonderzeeërs

Een van de belangrijke onderwerpen in dit verband zijn de kernonderzeeërs. Rusland erfde van de Sovjetunie bijna 250 kernonderzeeërs, gestationeerd in de noordelijke wateren rond Moermansk en het Kola-schiereiland, en in het Verre Oosten rond Vladivostok en Kamtsjatka. Slijtage, wapenbeheersingsverdragen en een krappere budget dwongen de Russen al bijna tweehonderd daarvan buiten bedrijf te stellen, en dat aantal zal waarschijnlijk nog verder toenemen. Ontmanteling houdt in verwijdering van het uiterst radioactieve reactor-compartiment, dat hermetisch wordt afgesloten om lekkage te voorkomen en uiteindelijk wordt gedumpt in een speciale opslagplaats die met Duitse hulp bij Moermansk wordt gebouwd. Er moeten nog zo'n honderd kernonderzeeërs worden ontmanteld, ongeveer driekwart daarvan nog met kernreactoren aan boord.³⁹ Rusland kan het niet alleen af, en het gaat met vallen en opstaan. Zo zonk in de zomer van 2003 op weg

voor de sloop de afgedankte kernonderzeeër K-159 in de Barentssee, met twee uitgeschakelde maar niet gedomonteerde kernreactoren aan boord; negen opvarenden kwamen om. Behalve zinken bestaat het gevaar van lekkage, diefstal van kernmateriaal en ongelukken met radioactieve straling als gevolg. Zo zou Noord-Korea in 1993 twaalf buiten dienst gestelde Russische onderzeeërs, met nog een deel van hun raketlanceersysteem aan boord, hebben gekocht van Japanse handelaren in oud ijzer (zoals gewoonlijk wordt dit door minister van defensie Ivanov ontkend).⁴⁰ Om een veilige ontmanteling mogelijk te maken, hebben de Verenigde Staten, Canada, de Europese Unie en Japan honderden miljoenen dollar steun gegeven.

Chemische wapens

Lange tijd legden Amerikaanse veiligheidsprogramma's de meeste nadruk op nucleaire wapens, terwijl ook biologische en chemische wapens een groot risico tegenwoordigen. In het kader van de *Chemical Weapons Convention* beloofde Rusland in 1997 binnen tien jaar zijn gigantische voorraden chemische wapens te vernietigen: een ecologische tijdbom van 40.000 ton, waarvan tweederde bestond uit zenuwgassen. De Verenigde Staten van hun kant zegden toe ook hun 31.000 ton chemische wapens te vernietigen. De Russische chemische wapens waren opgeslagen op zeven plaatsen, onder veiligheidsomstandigheden die niet bepaald waterdicht worden geacht. Men kwam overeen op drie van die plaatsen vernietigingsfabrieken te bouwen: Sjtsjoetsje, Kambarka en Gorny; wat zich op de overige vier plaatsen (Potsjep, Leonidovka, Maradykovo en Kizner) bevond, zou daarheen worden getransporteerd voor vernietiging. De kosten van de hele operatie werden geraamd op 7 miljard dollar, waarbij het Westen beloofde bij te springen. Maar omdat de Russen minder geld besteedden dan afgesproken en bovendien informatie achterhielden, bevroor het Amerikaanse Congres de financiële steun in 1999, met tot gevolg grote vertraging in het vernietigingsprogramma. Rusland vroeg uitstel tot 2012, maar ook die *deadline* is onzeker. Later zetten de Russen meer vaart, wat ook de Amerikanen weer positiever stemde.

Tot aan de bevroering van de financiële steun in 1999 besteedden de Verenigde Staten 230 miljoen dollar (circa een kwart van de toegezegde 880 miljoen dollar) aan de bouw van een Russische fabriek ter vernietiging van duizenden tonnen chemische wapens in Sjtsjoetsje, even ten oosten van Tsjeljabinsk, niet ver van de grens met Kazachstan. Het project dreigde zonder resultaat te worden afgebroken, tot de Amerikaanse regering begin 2003, na een bijdrage van de Russen van meer dan 100 miljoen dollar, ruim 150 miljoen dollar vrijmaakte voor de verdere bouw. Het

betreft de vernietiging van bijna 2 miljoen artilleriegranaten en -koppen gevuld met 5,4 duizend ton zenuwgas (sarin, soman en VX); de fabriek zou 800 ton per jaar kunnen vernietigen. 'Dit is het soort spul waar de terroristen achteraan zitten', aldus Lugar najaar 2002. 'We hebben een gelegenheid ervan af te komen, en we maken geen voortgang.' De wapens, 'klein en gemakkelijk te vervoeren', 'zouden dodelijk zijn in handen van terroristen'.⁴¹ De fabriek zal waarschijnlijk niet vóór 2006 operationeel zijn. Verder is er de fabriek in Gorny aan de Wolga, gefinancierd met onder meer Duitse hulp.

Zomer 2004 maakte de voorzitter van de Russische Staatscommissie voor Chemische Ontwapening, ex-premier Sergej Kiriënko, bekend dat, omdat Sjtsjoetsje nog niet klaar was, twee andere lokaties, Maradykovo (provincie Kirov) en Kambarka (in Oedmoertië), nu het leeuwendeel van de vernietiging voor hun rekening zouden nemen. Hij hoopte vóór april 2007 18.000 ton (45%) en vóór april 2012 alles vernietigd te hebben.⁴²

Hoe reëel dit is, is de vraag. Tot nu toe is de voortgang gering. Zomer 2003 was niet meer dan 400 ton, d.w.z. 1% van het totaal, vernietigd. En dat terwijl de gevaren niet denkbeeldig zijn. Hoe meer er getreuzeld wordt, hoe groter het gevaar dat wapens in handen vallen van terroristen of vijandige staten. Zo dreigde de Tsjetsjeense opstandelingenleider Basajev in maart 2004 met chemische aanslagen in Rusland. Volgens het hoofd van de Russische organisatie voor chemische veiligheid kon Basajev echter onmogelijk chemische wapens buitmaken uit wat hij Ruslands goedgebwaakte opslagplaatsen noemde. Maar hij voegde eraan toe dat her en der in Rusland, tussen de jaren '20 en '90, op zo'n driehonderd plaatsen chemische wapens waren begraven of verbrand, en deze konden een 'ernstige dreiging' inhouden.⁴³

Biologische wapens

De voormalige Sovjetunie kende het omvangrijkste programma ter wereld op het gebied van offensieve biologische wapens. Diverse onderzoekscentra hielden zich bezig met de ontwikkeling van biologische wapens die bijvoorbeeld pokken, mond-en-klauwzeer en anthrax konden veroorzaken; hierbij waren vele duizenden geleerden en technici betrokken. Na 1991 kwam dit alles in handen van Rusland en gedeeltelijk ook van andere voormalige sovjetrepublieken als Kazachstan en Oezbekistan.

Rusland zegt in het kader van de *Biological Weapons Convention* sedert 1992 het offensieve biologische onderzoek te hebben stopgezet; de wapenvoorraden zouden zijn vernietigd. Maar omdat de geheimhouding nog altijd niet is doorbroken, kan deze vernietiging niet onafhankelijk worden geverifieerd. Men houdt rekening met de mogelijkheid dat er nog steeds aanzienlijke hoe-

veelheden van deze wapens zijn; in elk geval beschikt Rusland nog over veel van de vroegere faciliteiten, plus de monsters, zodat het in staat blijft biologische wapens te produceren. Ook hier is de veiligheid gebrekkig en bestaat er belangstelling van de kant van terroristen en schurkenstaten; het gevaar bestaat dat monsters worden gestolen of dat deskundigen hun kennis verkopen.⁴⁴ Er is belangstelling getoond door 'zakenlieden' uit landen als Iran, dat ook pogingen heeft ondernomen geleerden op dit terrein te lokken.

Conclusie

Sinds de ontbinding van de Sovjetunie wordt mondiaal het gevaar beseft dat delen van het grote arsenaal massavernietigingswapens op het grondgebied van de voormalige USSR in verkeerde handen zouden kunnen vallen. Er zijn al grote bedragen besteed aan de vernietiging en beveiliging van deze wapens, maar het zou veel sneller kunnen en er valt nog heel veel te doen voordat het sein op veilig gezet kan worden. In al die jaren sinds 1991 is weliswaar nog nooit iets fataal misgegaan, en de conclusie zou zich kunnen opdringen dat het probleem dus wellicht meevalt. Maar deskundigen waarschuwen dat we serieus rekening moeten houden met aanslagen met de omvang van, zeg maar, Hiroshima. Mochten ze in de nabije toekomst, al was het maar één keer, gelijk krijgen, dan zal men zich, als het te laat is, terecht afvragen waarom er aan dit vraagstuk niet grotere prioriteit is gegeven. ■

Noten

- 1 J. Cirincione e.a., *Deadly arsenals: Tracking weapons of mass destruction*, Washington DC, 2002, blz. 326.
- 2 *Ibid.*, blz. 114.
- 3 *The Moscow Times*, 26 maart 2003.
- 4 Reuters, 2 oktober 2002 (dit en een aantal andere voor dit artikel gebruikte berichten werden ontleend aan *Johnson's Russia List*, een e-mail-nieuwsbrief met informatie over Rusland).
- 5 G. Allison & A. Kokoshin, 'The new containment: An alliance against nuclear terrorism', in: *The National Interest*, najaar 2002, blz. 35-43, hier blz. 35.
- 6 *Ibid.*, blz. 43.
- 7 www.thenation.com, 18 juni 2003.
- 8 *Financial Times*, 30 augustus 2003.
- 9 *The Times*, 3 maart 2004.
- 10 AFP, 26 maart 2004; *The Moscow Times*, 29 maart 2004.
- 11 Cirincione, a.w. noot 1, blz. 116.
- 12 *The Moscow Times*, 15 november 2002.
- 13 The Associated Press, 17 mei 2004.
- 14 *International Herald Tribune*, 14 januari 2003; *The Times*, 3 maart 2004.
- 15 Reuters, 8 februari 2004.
- 16 RIA Novosti, 22 maart 2004; *The Moscow Times*, 23 maart 2004.

- 17 RIA Novosti, 30 juli 2004.
- 18 *The Moscow Times*, 22 april 2004.
- 19 RFE/RL, 28 april 2004; Itar-Tass, 19 april 2004.
- 20 *Vremja MN*, 1 maart 2002; *International Herald Tribune*, 19 maart 2002; *The Observer*, 30 juni 2002.
- 21 *International Herald Tribune*, 12 november 2002.
- 22 Itar-Tass, 7 april 2004.
- 23 Reuters, 3 augustus 2004.
- 24 *The Moscow Times*, 10 augustus 2004.
- 25 R. Lugar, 'Nunn-Lugar - A tool for the new U.S.-Russian strategic relationship', in: *Mediterranean Quarterly*, najaar 2001, blz. 1-12, hier blz. 5; M. Roston & D. Smigielski, *Accomplishments of selected threat reduction and nonproliferation programs in Russia*, www.ransac.org/new-web-site/whatsnew/061003_accomplishments.pdf
- 26 *The Guardian*, 6 september 2002; *The Moscow Times*, 15 september 2004.
- 27 AP, 27 mei 2002; *Boston Globe*, 28 mei 2002; *International Herald Tribune*, 28 mei 2002.
- 28 Pavel Felgenhauer, in *The Moscow Times*, 10 augustus 2004.
- 29 *Chicago Tribune*, 1 december 2002.
- 30 *The Moscow Times*, 18 november 2002.
- 31 *Baltimore Sun*, 1 juni 2003.
- 32 Reuters, 18 november 2003.
- 33 Reuters, 16 mei 2004.
- 34 *Boston Globe*, 5 maart 2003.
- 35 Reuters, 18 november 2003.
- 36 *The Washington Post*, 10 mei 2004.
- 37 Cirincione, a.w. *noot 1*, blz. 117-119.
- 38 *The 9/11 Commission report. Final report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States. Official government edition*, Washington DC, 2004, blz. 381.
- 39 Reuters, 16 mei 2004.
- 40 *The Globe and Mail* (Canada), 6 augustus 2004.
- 41 *USA Today*, 1 oktober 2002, 14 januari 2003; *Los Angeles Times*, 7 oktober 2002; *Chicago Tribune*, 22 februari 2004.
- 42 RIA Novosti, 9 augustus 2004.
- 43 *The Moscow Times*, 31 maart 2004.
- 44 Cirincione, a.w. *noot 1*, blz. 124-125.

Over de auteur

DR M.C. JANSEN is verbonden aan de leerstoelgroep Oost-Europese geschiedenis en Oost-Europakunde van de Universiteit van Amsterdam.

BOEKBESPREKING

RUUD HOFF

In een handzaam boekje plaatst Rik Coolsaet het internationaal terrorisme in historisch perspectief. Hij trekt parallellen met het 'anarchisme van de daad', dat een eeuw geleden de wereld leek te bedreigen, en het fascistisch terrorisme van de jaren twintig en dertig. Het werd voorgesteld als een levensgevaarlijke bedreiging voor de mensheid. Doel van het anarchisme (zoals in de 19de eeuw onder andere gepredikt door Enrico Malatesta) was de heersende klasse schrik aan te jagen. De beweging leek universeel, maar bestond in feite uit niet meer dan lokale groepjes, met elk zo hun eigen doelstellingen. Er was geen eenheid in organisatie en als politieke ideologie kreeg het anarchisme nooit massale aanhang. De beweging behaalde dan ook geen concrete resultaten en raakte al snel vervreemd van de door haar geclaimde achterban. De arbeidersklas-

se kreeg al snel langs andere weg meer politieke rechten.

Het islamitisch terrorisme, zoals bedreven door Al Qaeda, roept opnieuw het beeld op van een internationaal georganiseerde samenzwering die met gebruik van moderne technologie uiterst gevaarlijk is voor de wereld. De reactie van de Verenigde Staten, het uitroepen van een mondiale oorlog tegen het terrorisme, getuigt van dezelfde paniek die een eeuw eerder overal ter wereld heerste. Het Westerse antwoord op Osama bin Laden geeft de man bij sommigen een soort heldenstatus. Maar in feite is Al-Qaeda er nooit in geslaagd werkelijk voet aan de grond te krijgen bij de massa van de moslims, ook niet in Palestina. Coolsaet sluit aan bij de opvattingen van de Franse islam-kenners Olivier

Rik Coolsaet: *De mythe Al-Qaeda. Terrorisme als symptoom van een zieke samenleving.*
Leuven: Van Halewyck, 2004

Roy en Gilles Keppel. De laatste stelt in zijn recente boek *Fitna* (Parijs, 2004) dat het in wezen niet gaat om een jihad tegen het Westen, maar om een strijd binnen de wereld van de islam en dat het extremisme eigenlijk al de nederlaag heeft geleden. Coolsaet vindt dat de internationale gemeenschap moslim-intellectuelen, die de islam van binnenuit willen hervormen, meer perspectief moet bieden, zonder dat ze daarbij teveel als zetbaas van het Westen worden gezien.

RUUD HOFF is verbonden aan de Hogeschool Utrecht.

Vernieuwingsprookje in Nederlandse ontwikkelingssamenwerking

THEO RUYTER

MET VERBIJSTERING HEB IK KENNIS GENOMEN VAN DE woordenwisseling tussen Allert van den Ham en Agnes van Ardenne-van der Hoeven in het juli-augustusnummer van de *Internationale Spectator*. Eerstgenoemde verwijt laatstgenoemde te weinig aandacht voor het begrip partnerschap in haar artikel 'Grensverlegging in ontwikkelingssamenwerking' in het meinumnummer, terwijl de minister daar toch duidelijk haar opvatting van dat begrip uit de doeken heeft gedaan. Vervolgens schrijft Van den Ham kolommen vol woorden om te komen tot een eigen definitie van partnerschap, waarbij zijn 'respons' het karakter aanneemt van een *dialogue intérieur*. Geen wonder dat Van Ardenne in haar repliek volstaat met een samenvatting van de betrokken paragraaf in haar eerdere artikel en dan besluit met het briljante aforisme: 'Duurzame ontwikkeling, ook van partnerschappen, vergt duurzame inzet en enig geduld.'

Wat is dit in hemelsnaam? Debatteren volgens het poldermodel, intellectuele inteelt dus? Of gewoon mugzifterij van bobo's onder elkaar? Ze hebben het allebei over samenwerking tussen partners met gemeenschappelijke doelen en de noodzaak van een cultuuromslag, dus wat is eigenlijk de steen des aanstoots? In ieder geval gaan ze de kern van de zaak op hun beider werkterrein angstvallig uit de weg. Wat dat betreft biedt genoemd artikel van de minister wel betere aanknopingspunten voor een polemiek.

Allereerst wekt het de indruk dat de auteur vooral heeft beoogd haar feitelijk beleid te propageren en niet zozeer uiteen te zetten waarom wat zij grensverlegging noemt noodzakelijk is. Maar dat mag je verwachten van iemand in een positie als de hare. Opmerkelijker is dan ook dat zij een werkelijkheid construeert die haar in staat stelt zich het aureool van vernieuwer aan te meten. Aangezien daarbij de *ervaringen in het verleden* nauwelijks in aanmerking worden genomen, is de suggestie dat het beleid van deze minister in tegenstelling tot dat van haar voorgangers wel perspectief biedt aan miljoenen mensen in het Zuiden, niet alleen prematuur maar ook bedrieglijk.

Het verband dat de auteur legt tussen haar (nieuwe) beleid en het proces van mondialisering komt zeer gekunsteld over, omdat ze niet het proces op zich zelf analyseert, maar het slechts typeert met algemeenheden als 'de toegenomen onderlinge samenhang van tal van vraagstukken'. Daarom is de conclusie die Van Ardenne trekt over 'de traditionele, klassieke ontwikkelingssamenwerking' (die volgens haar te kort schiet en een andere aanpak vereist) een bewering in het luchtledige. Als ze dat vervolgens uitwerkt in de zinnen vanaf 'de ontwikkelingsagenda kan zich niet beperken tot opbouw van de sociale sectoren' tot en met 'een integrale benadering is vereist', maakt ze een karikatuur van het beleid van haar voorgangers.

De vervanging van het begrip ontwikkelingshulp door 'ontwikkelingssamenwerking', in de jaren zestig van de afgelopen eeuw, weerspiegelde de opdracht aan de minister voor Ontwikkelingssamenwerking in het kabinet op alle mogelijke beleidsterreinen op te komen voor de belangen van ontwikkelingslanden. Uiteraard heeft de ene minister dat anders ingevuld dan de andere, maar dat neemt niet weg dat al *minstens dertig jaar* sprake is van een *brede agenda* en een *integraal beleid*.

Het zou de minister hebben gesierd, als ze eens had geëvalueerd wat er van dat brede beleid terechtgekomen is, op welke struikelblokken haar voorgangers zijn gestoten en welke veranderingen in het kabinetsbeleid voor het Zuiden relevant geweest zijn. Neem bijvoorbeeld *handel*, een van de thema's die de minister uitdrukkelijk in haar brede agenda heeft opgenomen. Ook op dit punt schijnt de minister ons te willen wijsmaken dat ze het wiel heeft uitgevonden. Anders zou ze toch niet van de daken schreeuwen dat ze het afgelopen jaar 'deel uitmaakte van de Nederlandse delegatie naar de WTO-onderhandelingen, om de belangen van de ontwikkelingslanden te laten meewegen'. Alsof haar voorgangers in het verleden daar nooit aan te pas kwamen, om nog maar te zwijgen van de maatschappelijke discussie over handelsaangelegenheden, die al in de jaren zeventig – toen de UNCTAD nog niet door de WTO opzij was

gezet – heel wat *breder* gevoerd werd dan nu.

Een ander thema dat Van Ardenne hoog in haar vaandel voert, is vrede en veiligheid. De pretenties en het wensdenken zijn op dit vlak zo mogelijk nog groter dan op het voorgaande, terwijl ook hier het historisch besef uiterst beperkt, zo niet afwezig, blijkt. Dat er een samenhang bestaat tussen vrede en ontwikkeling, is een open deur, maar dat rechtvaardigt nog niet dat in een handomdraai veiligheidsbeleid wordt vastgeplakt aan ontwikkelingsbeleid.

Wat heeft Nederland, concreet, te bieden aan een door conflicten en geweld geteisterd continent als Afrika? Tot voor kort was Afrika een vrijwel onbeschreven blad in het Nederlands buitenlands beleid, afgezien van de activiteiten van die ene minister voor Ontwikkelings-samenwerking (Pronk) die incidenteel als surrogaatminister van buitenlandse zaken in Afrika optrad.

Gaat het eigenlijk wel om Afrika, of staat veeleer het voortbestaan van de Nederlandse strijdkrachten op het spel? Of hebben we het soms over de verkapte export van een normen- en waardendebat, dat de politieke elite hier in eigen land maar niet van de grond kan krijgen?

Ik vrees dat, bij nadere analyse, mevrouw Van Ardenne zelf de geschiedenis in zal gaan als passend in de traditionele, klassieke Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. In de eerste plaats omdat ze niet verschilt van de meeste van haar voorgangers – en de gemiddelde bewindspersoon in het algemeen – in haar vlucht naar voren. Om de aandacht af te leiden van de mislukkingen in het verleden en je eigen functie te rechtvaardigen, moet je *nieuwe accenten* leggen. Het duidelijkste voorbeeld is in dit geval het accent vrede en veiligheid. Dat is natuurlijk uiterst opportuun in het opgefokte klimaat na

de val van de *Twin Towers*, maar beleidsmatig gezien mijns inziens een misvatting.

In de tweede plaats is ze geen vernieuwer, omdat ook zij geen benul heeft van allerlei onbedoelde maar niet minder reële effecten van aanhoudende, relatief groot-schalige, ontwikkelingshulp op de samenleving die de hulp te slikken krijgt. Ook in haar geval is blijkbaar het *white man's burden*-gevoel zo sterk, dat ze zich niet de mogelijkheid kan voorstellen dat hulp van buiten als een vernedering wordt ervaren en dat destructieve gevolgen op een gegeven moment de overhand krijgen.

In de derde en, in dit beperkte bestek, laatste plaats zal deze minister geen beleidsomslag teweegbrengen, omdat ze tot nu toe geen blijk geeft van een eigen kijk op 'ontwikkeling' (in de gebruikelijke financieel-economische zin). Een kabinet waarin een dominante rol is weggelegd voor een VVD-minister van Financiën, zal natuurlijk nooit afstand nemen van de vrije-marktideologie, maar van een minister die dagelijks met het fenomeen uitsluiting wordt geconfronteerd, mag je ten minste verwachten dat ze openlijk de zwakheden van die ideologie in haar hedendaagse verschijningsvorm onderkent.

Zelfs dat laatste schijnt nog te veel gevraagd. In plaats daarvan strooit deze minister vrolijk met het adjectief duurzaam, waarmee ze te kennen geeft dat dat woord stilaan zijn oorspronkelijke politieke betekenis en gewicht volledig verloren heeft.

Over de auteur

DRS THEO RUYTER heeft langdurige ervaring in Afrika, onder meer als correspondent van *NRC Handelsblad*, als directeur van de Stichting Nederlandse Vrijwilligers (SNV) in Tanzania en in Ethiopië; en als directeur van Eirene International in Tsjaad.

REPLIEK

ALLERT VAN DEN HAM

Theo Ruyter vraagt zich af waarom ik in mijn korte bijdrage naar aanleiding van het artikel van minister Van Ardenne het onderwerp partnerschap aansnijdt. Toch is dat heel simpel. De minister introduceert partnerschap als een centraal begrip in haar nieuwe beleid, zonder daarbij aan te geven wat zij ermee bedoelt. Daarmee maakt de bewindsvrouw zichzelf kwetsbaar in de huidige 'afrekencultuur'. Wanneer is zij nu immers in haar voornemens geslaagd, als niemand weet waar het nu eigenlijk om draait?

Tegelijkertijd brengt zij ook andere actoren in het veld van de ontwikkelingssamenwerking in verlegenheid. Voor een partnerschap heb je toch op zijn minst

twee spelers nodig. Kunnen die andere actoren wel in partnerschappen functioneren, willen zij dat wel en, zo ja, onder welke voorwaarden? Om te voorkomen dat het begrip partnerschap de zoveelste lege huls in ontwikkelingssamenwerking wordt en dat men er overspannen verwachtingen over koestert, heb ik getracht het begrippenkader handen en voeten te geven. Niet meer en niet minder.

DR ALLERT VAN DEN HAM is als directeur Projecten en Programma's werkzaam bij het Humanistisch Instituut voor Ontwikkelingssamenwerking (Hivos).

Globalisering vereist smalle ontwikkelingsagenda

MARK VAN DE VELDE

IN HET MEINUMMER VAN DE *INTERNATIONALE SPECTATOR* betoogt minister Van Ardenne dat globalisering nieuwe eisen stelt aan ontwikkelingsamenwerking. De ongelijkheid tussen landen en zelfs binnen landen neemt immers toe en tal van vraagstukken hangen steeds meer met elkaar samen. Wat die eisen zijn – althans in welke zin deze nieuw zijn vergeleken met vroeger – hoe aan die eisen kan worden voldaan en wat hun precieze relatie met het proces van globalisering is, wordt niet helder. Maar voor Van Ardenne staat vast dat een ‘brede ontwikkelingsagenda’ en ‘nieuwe partners’ zijn vereist. Over nut en noodzaak van die nieuwe partnerschappen bestaan echter nog veel vragen. De definitie die in haar nota *Aan elkaar verplicht* in een paar korte alinea’s wordt gegeven, is nogal cryptisch en de toelichting van de minister in het juli/augustusnummer van *Internationale Spectator* doet vrezen dat we ons nog maar aan het begin van het ‘werkende weg leren’ bevinden.¹ De noodzaak van een brede ontwikkelingsagenda als zodanig staat voor de minister echter niet ter discussie. Onder verwijzing naar de term globalisering stelt de minister dat coherentie thema’s als landbouw, handel en investeringen, die er in de traditionele ontwikkelingsamenwerking bekaaid vanaf kwamen, aan de agenda toegevoegd dienen te worden, want de ‘opbouw van sociale sectoren’ zou te beperkt zijn.

Hoe gelukkig het op zich zelf ook is dat handel en investeringen erkend worden als essentieel voor economische ontwikkeling, de eisen die globalisering stelt, zouden juist moeten leiden tot een *inkrimping* van de ontwikkelingsagenda. Dat de minister voor het omgekeerde pleit, komt door een onjuiste analyse van het proces van globalisering. Dat is geen *zero sum game* met kansen en mogelijkheden *enerzijds* en grote ongelijkheid *anderzijds*. Zeker, de verschillen tussen landen en binnen landen nemen toe, maar niet omdat globalisering een verschijnsel is dat zonder aanwijsbare reden per land of regio verschillend uitpakt. Een abstract begrip als globalisering laat zich

namelijk vertalen in concreet beleid, zoals tariefverlagingen, het aantrekken van buitenlands kapitaal, eigendomsbescherming, concurrentiebevordering en een degelijke bancaire sector. De sinds de jaren zestig spectaculair toegenomen inkomensverschillen tussen bijvoorbeeld Zuid-Korea, Hongkong en Taiwan enerzijds en veel landen in Sub-Sahara Afrika anderzijds, zijn door zulk beleid, of het gebrek daaraan, te verklaren. Voor verschillen binnen een land geldt dezelfde verklaring. De economische groei in de Chinese kustregio’s, waar het kapitalisme het verst is opgerukt, is vijf maal hoger dan in de noordwestelijke regio’s, waar de nieuwe leer nog nauwelijks is doorgedrongen.²

De achterblijvers in de wereld zijn dus niet zozeer *slachtoffers* van de globalisering, maar *buitenstaanders*, soms – bijvoorbeeld in het geval van landbouw – tegen wil en dank. Aan deze moedwillige uitsluiting van sommige landen van het globaliseringsproces ligt vaak een vreemde opvatting over handel ten grondslag, alsof één van de twee bij de ruil betrokken partijen erop vooruitgaat en de ander slechts met grote tegenzin meedoet. De minister lijkt een aanhanger van die gedachte, daar ze over de liberalisering van de suikerhandel schrijft dat ‘een heldere profilering *ten gunste* van de ontwikkelingslanden’ niet altijd makkelijk is [mijn cursivering; MvdV], want Nederlandse suikerboeren hebben ook zo hun belangen. De relatie tussen Nederlandse en buitenlandse suikerproducenten is echter volkomen oninteressant, want die ruilen niet met elkaar maar met consumenten. De suikerproducenten zelf weten dat maar al te goed, dus doen ze zich voor als uitnemende strijders voor consumentenbelangen. Dat bewezen ze reeds een paar weken na publikatie van Van Ardennes artikel, toen de Europese Commissie besloot het mes te zetten in het suikerregime. LTO Nederland liet weten dat de consument daar geen haar beter van zou worden. Erger nog: ‘[d]eze liberalisering houdt in dat de armen armer worden en de rijken rijker,’ aldus een woordvoerder.³ Hopelijk zal de Europese Unie haar poot stijf houden en deze

poging om recht te praten wat krom is, negeren. Wanneer zij toegeeft aan kleine, vaak luidruchtige groepen die wel varen bij protectionisme op kosten van velen, kan zij moeilijk in ontwikkelingslanden het evangelie van het kapitalisme geloofwaardig uitdragen.

Dat deugdelijk economisch beleid een voorwaarde is voor welvaartsvergroting, is inmiddels een vrijwel onomstreden opvatting. Daarom is het redelijk te verwachten dat Nederland, ten eerste, strakke criteria van goed bestuur hanteert waarin die opvatting handen en voeten krijgt, en, ten tweede, die criteria consequent toepast in de landenselectie. De vigerende definitie is echter uitgedijd tot een omschrijving van de *hemel op aarde*: 'Goed bestuur is een politiek en institutioneel klimaat waarin mensenrechten, democratische beginselen en de rechtsstaat worden beschermd, en menselijke en natuurlijke hulpbronnen alsmede economische en financiële middelen op een transparante en verantwoordelijke [sic] wijze worden beheerd, ten behoeve van rechtvaardige en duurzame ontwikkeling.'⁴ Het spreekt vanzelf dat geen enkel land aan deze selectiecriteria voldoet, en zo wel, dan heeft het geen enkele behoefte aan hulp. Daarom is Nederland al tevreden met de *intentie* tot goed bestuur.

Gelukkig wordt, op papier tenminste, bij de selectie van partnerlanden ook rekening gehouden met 'argumenten van buitenlands beleid'.⁵ Dat is niet meer dan logisch, daar partnerschappen expliciet worden omschreven als uitvloeisel van wederzijds belang. In de bescheiden opsomming van zulke argumenten zijn de Nederlandse belangen evenwel nauwelijks terug te vinden, terwijl die van ontwikkelingslanden de boventoon voeren. Dat laatste zou op zich zelf niet erg zijn, ware het niet dat daarachter de opvatting schuilgaat dat het Nederlandse nationaal belang niet kan botsen met dat van andere landen.⁶ Sterker nog: het Nederlandse nationaal belang is volgens Van Ardenne per definitie ook het belang van anderen. Zij heeft zich immers laten ontvallen dat het Nederlands nationaal belang in haar ogen niet meer omvat dan de internationale rechtsorde en veiligheid, en armoedebestrijding.⁷ Leaders van veel ontwikkelingslanden toonden evenwel minder interesse in armoedebestrijding, vrede en veiligheid dan Nederland. De meeste miljarden die in de opbouw van sociale sectoren werden gepompt, bleken na verloop van tijd door macro-economisch wanbeleid niets te hebben opgeleverd. Het voordeel van globalisering is dat de incubatietijd een stuk verkort is en alternatieve – en doodlopende – ontwikkelingspaden onbegaanbaar zijn gemaakt.

Het is daarom zinloos ontwikkelingsamenwerking te gebruiken als een lapmiddel voor de gaten in de wereldeconomie, voor de 'anderzijds'-landen van de globalisering. Terwijl de ontwikkelingshulp tot op heden grotendeels mislukt is, in het niet valt bij de

internationale private kapitaalstromen, en al vele malen kleiner is dan het geschatte bedrag van 88 tot 200 miljard dollar dat migranten naar hun arme thuislanden sturen, komt Nederland tot de conclusie dat het *nog breder en nog integraler* moet.⁸ Het oerwoud aan Nederlandse partnerschappen vindt het wel best, maar afgezien van deze maatschappelijke evenknie van de suikerboeren is niemand daarbij gebaat.

Ontwikkelingsamenwerking blijft, in welke vorm dan ook, niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat. Goed mikken is dus belangrijk, maar uit het pleidooi voor een brede ontwikkelingsagenda blijkt dat Nederland zijn vizier nog niet heeft scherpgesteld.

Noten

- 1 *Aan elkaar verplicht. Ontwikkelingsamenwerking op weg naar 2015*, Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29 234, nr. 1, blz. 6; A. van Ardenne-Van der Hoeven, 'Partnerschappen: werkende weg leren', in: *Internationale Spectator*, juli-augustus 2004, blz. 396-397.
- 2 P.H. Lindert en J.G. Williamson, *Does globalization make the world more unequal?*, NBER working paper no. 8228, Cambridge (Mass.), 2001, blz. 28-29. De geografische inkomensverdeling in China wordt grafisch mooi weergegeven op blz. 62 van het *Human Development Report 2003* van UNDP.
- 3 *Dagblad van het Noorden*, 15 juli 2004.
- 4 *Aan elkaar verplicht*, blz. 7.
- 5 *Ibid.*, blz. 19-20.
- 6 De weigering van sommige ontwikkelingslanden om hun in Nederland illegaal verblijvende onderdanen terug te nemen, is maar één voorbeeld van botsende belangen. Zie M. van de Velde, *Belangen in balans. De rol van het nationaal belang in ontwikkelingsamenwerking*, Den Haag, 2003.
- 7 Tweede Kamer, *Handelingen 1999-2000*, nr. 31, blz. 2366.
- 8 Sinds 1995 gaat het alleen bij de ontwikkelingslanden al om gemiddeld ruim 150 miljard dollar per jaar aan netto buitenlandse investeringen. Zie: Wereldbank, *Global Development Finance 2004. Harnessing Cyclical Gains for Development*, Washington, 2004, blz. 205.

Over de auteur

DRS. MARK VAN DE VELDE is werkzaam bij de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme.

Zelfmoordterreur: parallel gezocht

HILDE C. VAN DIJK

IN HET JULI-AUGUSTUSNUMMER VAN DIT JAAR SCHREEF Maarten G. Barends een artikel onder de titel 'Zelfmoordterreur is bewijs van onmetelijke zwakte'. Hierin vergelijkt hij de huidige zelfmoordterroristen met de vroeg-Romeinse Mucius Scaevola. Ik ben het van harte eens met Barends' conclusie. De westerse wereld moet niet te emotioneel reageren op de fanatieke gedrevenheid van de zelfmoordterroristen. Maar ik was zo verbaasd over de vergelijking van Mucius Scaevola met de *zelfmoordterroristen*, dat ik het niet kon laten het verhaal er nog eens op na te slaan. Mucius Scaevola werd nl. in de Romeinse geschiedenis geëerd als een toonbeeld van *moed*. Voor degenen die het niet meer weten, hier de volgorde van de gebeurtenissen.

Rome (toentertijd nog maar een kleine stad) werd omsingeld door het leger van Porsenna, koning van de Etrusken. Dat waren de machthebbers die Rome kort te voren had afgeschud. Mucius zwom de Tiber over en drong het vijandelijke kamp binnen, vermoordde per ongeluk de secretaris in plaats van de koning en werd gepakt. Hij zei toen: ik ben net zo min bang om te sterven als ik was om iemand te doden. Er komt nog een hele rij jonge mannen achter mij, die zullen proberen jou te doden. Porsenna liet toen vuurtjes rondom hem aansteken om hem te testen. Op dat moment stak Mucius zijn hand in het vuur en zei: Kijk, dan zie je van hoe weinig waarde het lichaam is voor hen die grote roem nastreven. Toen schrok Porsenna, liet Mucius gaan en stuurde gezanten achter hem aan. Resultaat: de belegering werd opgeheven, Mucius ging voortaan door het leven als Scaevola (de Linkerhand).

Barends schrijft dan (2de kolom, 5de regel van boven): 'De emotie [...] had een zodanige *impact*, dat de Romeinen een oorlog die ze zouden hebben verloren, konden vermijden.' Dit klopt dus niet; de Romeinen waren al in oorlog, ze werden omsingeld en zouden onder die omsingeling vanwege de honger bezwijken zijn en de oorlog dus verloren hebben, als Mucius er niet was geweest.

Waar het dus om gaat is, dat Mucius Scaevola werd bejubeld als een *positief* voorbeeld van moed. Hij staat *aan het begin* van de geschiedenis van het grote Romeinse Rijk. De huidige zelfmoordterroristen werden echter niet aangevallen voordat ze hun daden pleegden, noch dreigden ze van de honger om te komen.

Als we dan toch in de oude geschiedenis naar parallellen zoeken om houvast te krijgen in de huidige omstandigheden, moeten we, denk ik, eerder gaan zoeken bij het *einde* van het Romeinse Rijk. In het jaar 410 na Christus plunderden de Visigothen onder leiding van Alarik drie dagen lang de stad Rome. De Romeinen waren geschokt. De Stad, *Urbs*, met een hoofdletter, de stad die al eeuwenlang de hoofdstad was van de toenmalige beschaaft wereld, ten prooi aan de barbaren! Dat hadden ze nooit voor mogelijk gehouden. Dat was het '9/11' van de Romeinen. Augustinus, die in die tijd leefde, schreef daarna zijn *De Civitate Dei*. Met deze Stad Gods keert hij zich af van het wereldlijke Romeinse Rijk van die tijd. Hij kiest noch voor de barbaren noch voor de Romeinen. Deze tijd vraagt om een nieuwe Augustinus. Daarmee bedoel ik niet dat we ons heil moeten zoeken in een hiernamaals. Augustinus was een man die de Romeinse samenleving, die in die jaren bedreigd werd, heel goed kende. Hij kon uitstekend communiceren. Hij was een man met visie. Zulke mensen hebben wij in de huidige situatie nodig. Anders bestaat het gevaar, zoals Maarten Barends terecht schrijft, dat de huiver voor zelfmoordterreur onze blik vertroebelt.

Over de auteur

Mw. Drs. HILDE C. VAN DIJK is docente klassieke talen.

Toetreding van Turkije tot de EU: een uiterst complex onderwerp

J.K.T. POSTMA

IN EEN LEZENSWAARDIG ARTIKEL, GETITELD 'GELOOFWAARDIGHEID BOVEN SENTIMENTEN', in de *Internationale Spectator* van september jl. hebben Rob Boudewijn en Peter van Grinsven de toetreding van Turkije tot de EU terecht als een uiterst complex onderwerp aangegevoeld. Hun beschouwing vraagt om toespitsing op een aantal punten. Dat biedt tevens de gelegenheid kort in te gaan op enkele andere, recente publikaties, in het bijzonder op een advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV).

In december aanstaande neemt de Europese Raad een besluit over de aanvang van de toetredingsonderhandelingen. Boudewijn en Van Grinsven ondersteunen de stelling dat het – gelet op de voorgeschiedenis en gezien in het bijzonder het besluit van de Europese Raad van 2002 – daarbij *alleen* over het toetsen van politieke criteria als democratie, rechtsstaat, mensenrechten en minderheden zou moeten gaan. Toch behandelen zij in hun bijdrage een aantal andere argumenten pro en contra de toetreding van Turkije (historisch-geografische en geostrategische overwegingen, cultuur, godsdienst, bevolkingsomvang). Daarmee maakt hun bijdrage een wat tweeslachtige indruk.

Mijns inziens is het om verscheidene redenen inderdaad goed om aandacht te besteden aan alle argumenten die in het debat een rol spelen. Maar om de indruk van tweeslachtigheid te voorkomen, dient wel systematisch te worden aangegeven waarom deze brede aanpak is geboden. In de *eerste plaats* spelen de *andere argumenten* stilzwijgend toch een rol bij de standpuntbepaling in december. In grote delen van Europa is er sprake van *scopsis over de toetreding* vanwege de omvang van het land, zijn betrekkelijk zwakke economie, de vrees voor immigratie en bovenal angst voor de islam. In de *tweede plaats* is daarmee het draagvlak voor een positieve beslissing nogal gering, zodat *versterking van het draagvlak* urgent is. En daarvoor is een zorgvuldige behandeling nodig van alle factoren, juist ook van de tegenargumenten.

En in de *derde plaats* zal bij de onderhandelingen over economische criteria en over het *acquis communautaire* de *samenhang van alle relevante factoren* goed in het oog moeten worden gehouden.

Tot op dit moment [medio oktober; eindred.] heeft de Nederlandse regering over dit belangrijke onderwerp nog geen samenhangende beleidsverkenning van alle relevante factoren op tafel gelegd. Natuurlijk wil het kabinet voldoende bewegingsvrijheid behouden om als voorzitter de discussie in de Europese Raad tot een goed einde te brengen. Een afwegingskader in de vorm van een bredere verkenning kan echter de discussie en besluitvorming ondersteunen; een dergelijk kader lijkt ook onontbeerlijk om bij eventuele onderhandelingen adequaat te kunnen opereren. Een goede verkenning van alle factoren kan ervoor zorgen dat de discussie minder fragmentarisch gaat verlopen, hetgeen gunstig is voor het creëren van een draagvlak voor het geven van het groene licht voor het openen van de onderhandelingen en voor de uiteindelijke toetreding vele jaren later.

Een factor die vanuit de optiek van dit tijdschrift bijzondere aandacht verdient en waaraan Boudewijn en Van Grinsven dan ook aandacht hebben besteed, is die van de *geostrategische argumenten*. Over het belang van de geopolitieke factor bestaat verschil van mening. In een recent rapport van een onafhankelijke commissie onder leiding van de Finse oud-president Ahtisaari, waarin onze landgenoot H. van den Broek heeft geparticipeerd, worden geopolitiek, militaire potentie en rol als doorvoerland voor energieleverantie als belangrijke factoren gezien om toetreding van Turkije te bepleiten.¹ De Clingendael-onderzoeker J.W. van der Meulen – die het rapport van de commissie zeer kritisch heeft besproken – twijfelt echter aan de betekenis van deze geopolitieke factoren.²

Gelet op deze discussie is het teleurstellend dat een recent verschenen advies van de AIV³ zo weinig aandacht besteedt aan de geopolitieke factor. Dit vervoladvies verwijst voor cultuur-historische beschou-

wingen naar een eerder advies uit 1999. Wat de internationale context betreft, gaat het in op de verbeterde relaties tussen Griekenland en Turkije en op de kwestie-Cyprus. Slechts twee korte passages worden besteed aan de rol van Turkije in de regio, terwijl wel vrij uitvoerige beschouwingen zijn gewijd aan het economisch perspectief, omdat – zoals de AIV zegt – deze de achtergrond vormt waartegen de beslissing over opening van de onderhandelingen in december zal vallen. Daarmee blijkt impliciet dat de AIV onderwerpen op het terrein van vrede en veiligheid, zoals geopolitiek, terrorismebestrijding, enz., in dit geval kennelijk niet van voldoende importantie vindt om er een beschouwing aan te wijden en er een conclusie over te formuleren. En dat terwijl op dit moment westerse landen een uiterst risicovolle en financieel kostbare operatie verrichten om een stabiele democratie in Irak te vestigen. Tegelijkertijd bestaat de kans om via een toetreding van Turkije tot de Europese Unie het wankele evenwicht in Turkije te laten omslaan naar een meer stabiele ontwikkeling. Door haar grote interne verdeeldheid heeft de EU ten aanzien van Irak geen enkele invloed kunnen uitoefenen, terwijl ze nu de kans heeft een essentiële bijdrage te leveren aan een moderniseringsproces naar Europees model in een groot islamitisch land dat veel invloed heeft in het Midden-Oosten.

Boudewijn en Van Grinsven verwachten vele jaren durende onderhandelingen en verwijzen naar minister Bot, die 2016 als mogelijk toetredingsjaar heeft genoemd. De AIV meent dat het lidmaatschap aanzienlijk langer op zich zal laten wachten dan bij eerdere toetreders het geval is geweest. Terecht bepleit de AIV om in het geheel géén toetredingsdatum te noemen.

De AIV gaat er verder van uit dat Turkije in december nog niet gereed is, dat op dat moment derhalve nog geen positieve beslissing genomen kan worden. De raad bepleit het gesprek over de politieke criteria nog (maximaal) twee jaar voort te zetten. Dit lijkt geen gelukkig voorstel. Wel ligt een andere amendering van de besluitvormingsprocedure, zoals vastgesteld door de Europese Raad van 2002, voor de hand. Het groene licht voor de onderhandelingen zou niet mogen betekenen dat het overleg over de politieke criteria als afgerond wordt beschouwd. Ook als deze criteria in december op een politiek aanvaardbaar niveau zijn, zullen er in de toekomst immers zeker nog verbeteringen mogelijk zijn. Bovendien bestaat altijd het risico van een terugval, zoals is gebleken bij de recente opschudding over de onverhoedse poging om een – de EU onwettig – overspel-artikel in de nieuwe Turkse strafwet op te nemen. Daarom moet – ook als in december het groene licht voor onderhandelingen wordt gegeven – kritische bewaking van democratie, rechtsstaat, mensen-

rechten en minderheden plaatsvinden. Via *monitoring* moet er druk op de ketel blijven. Het uiteindelijk akkoord voor toetreding kan pas worden gegeven wanneer eenmaal is vastgesteld dat democratie en rechtsstaat duurzaam zijn gewaarborgd.

Ten slotte: terecht wijst de AIV op het geven van adequate informatie. Hoewel de Europese Raad telkens verdergaande toezeggingen aan Turkije over het lidmaatschap heeft gedaan, zijn er geen serieuze pogingen ondernomen de bevolking in de lidstaten te informeren over het wat en waarom van deze beslissingen en mogelijke consequenties ervan. Toch zal de publieke opinie beslissend zijn voor de toetreding van Turkije, zo was de algemene mening op een rondetafelconferentie, georganiseerd door het ministerie van Buitenlandse Zaken en het Instituut Clingendael.⁴ De AIV beveelt dan ook terecht aan dat de Europese Unie en de nationale regeringen zich grote inspanningen getroosten om het draagvlak voor eventuele toetreding van Turkije te vergroten.

Noten

- 1 Independent Commission on Turkey, *Turkey in Europe. More than a promise?*, september 2004.
- 2 J.W. van der Meulen, 'Turkije niet gebaat bij hulp prominenten', in: *Financieele Dagblad*, 20 september 2004.
- 3 Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Turkije. De weg naar het lidmaatschap van de Europese Unie*, Advies No. 37, juli 2004.
- 4 Record of the high-level round table conference, *Turkey and the EU. From Association to Accession?*, Den Haag, 2004, blz. 223.

Over de auteur

DRS J.K.T. POSTMA was onder meer directeur-generaal van de Rijksbegroting en secretaris-generaal van het ministerie van Financiën.

JOHN GRAY HOUDT DE THOMAS MORE LEZING 2004

Het Soeterbeeck Programma houdt op 17 november a.s., om 15.00 uur in de Rode Hoed te Amsterdam de Thomas More Lezing 2004. John Gray, hoogleraar Ideeëngeschiedenis aan de London School of Economics, spreekt over *Enlightenment and Terror*.

Meer informatie en een gratis inschrijffolder kunt U opvragen bij het Soeterbeeck Programma: tel. 024-3615555 of via de website www.ru.nl/soeterbeeck-programma. Een toegangskaart kost 10,= euro (medewerkers en studenten van de Radboud Universiteit Nijmegen hebben gratis toegang).

Elementen van een nieuw imperialisme

J.H. SAMPIEMON

PREVENTIEVE OORLOG, WELWILLEND imperialisme en humanitaire interventie annex *nation building* worden steeds belangrijker ingrediënten in de internationale verhoudingen in het begin van de 21ste eeuw. Ieder op zich zelf zijn zij niet nieuw. Het is de onderlinge verbondenheid waaraan deze verschijnselen hun dynamiek ontleen en waardoor zij een destructieve kracht dreigen te ontwikkelen. Deze kracht zou de tot voor kort gangbare modellen van internationaal samenleven, zoals het machtsevenwicht, het volkenrecht en daaraan ontleende duurzame internationale organisatiepatronen kunnen devalueren.

Met zijn omfloerste stem gaf VN-secretaris-generaal Kofi Annan onlangs tegenover de BBC toe dat de oorlog in Irak in strijd met het Handvest van de volkerenorganisatie was gevoerd. Op de vraag of dit betekende dat die oorlog illegaal was, antwoordde Annan volgens de weergave van het gesprek in *NRC Handelsblad*: 'Ja, als U het zo zegt. Vanuit ons gezichtspunt en het gezichtspunt van het Handvest was het illegaal.' Tegelijkertijd geeft Annan uitvoering aan resoluties die voorzien in projecten van humanitaire bemoeienis en *nation building* in Irak. Deze projecten worden uitgevoerd binnen het raamwerk van de bezetting, consequentie van de door de secretaris-generaal veroordeelde preventieve oorlog.

De voor de hand liggende ver-

volg vraag bleef helaas uit. De invasie van Irak was immers niet de eerste gewapende ingreep van een coalitie van landen in een soevereine VN-lidstaat zonder specifiek mandaat van de Veiligheidsraad. Volgens Annan is een dergelijk mandaat toch nog steeds een noodzakelijke voorwaarde waaraan voldaan moet zijn, wil de interventie wettig zijn.

Was het te voorzien dat een Amerikaanse regering zo fataal zou ontsporen als de regering-Bush dat de afgelopen paar jaar heeft gedaan? Er waren aanwijzingen lang vóór de verkiezingen van 2000 dat zoiets mogelijk zou zijn. Maar er zou ook reden voor twijfel zijn geweest bij een waarnemer die zich in die mogelijkheid had verdiept. Er waren gezamenlijke publikaties van agressieve nationalistische Rumsfeld en ideologisch bevoegen neo-conservatieven, zoals de mannen die inmiddels in het Pentagon de belangrijkste posities onder minister Rumsfeld innemen.

In die publikaties werd Amerika's niet langer feitelijk uitgedaagde militaire overmacht ten aanzien van de rest van de wereld gevierd en bezegeld en als ondersteuning aanbevolen voor internationaal handelen. De Amerikaanse overmacht moest volgens deze zienswijze in lengte van jaren zó groot blijven, dat

John B. Judis: The Folly of Empire. What George W. Bush Could Learn from Theodore Roosevelt and Woodrow Wilson.

New York: Scribner, 2004; 246 blz.; \$ 24,-; ISBN: 0-7432-6127-5

Emmanuel Todd: Après L'Empire. Essai sur la décomposition du système américain.

Parijs: Gallimard, 2002; 233 blz.; 18,50 euro; ISBN: 2-0707-6710-8 (in Nederlandse vertaling: *Wereldmacht Amerika*, uitg. Bert Bakker; 281 blz.; euro 19,95; ISBN: 90-351-2610-6)

Laurent Cohen-Tanugi: Les Sentinelles de la Liberté, L'Europe et l'Amérique au seuil du XXIe siècle.

Parijs: Odile Jacob, 2003; 225 blz.; 19,90 euro; ISBN: 2-7381-1221-8

eventuele rivalen de moed in de schoenen zou zinken om zelfs maar een inhaalslag te overwegen. De verwachte dreiging later in de eeuw van het snel opkomende China en mogelijk ook van een herrijzend Rusland werd als rechtvaardiging beschouwd voor deze aanbevolen drastische koersverandering in de Amerikaanse buitenlandse en bewapeningspolitiek.

Op zich zelf genomen werd dit alles door de buitenwacht niet als schokkend ervaren, ook al omdat het zich nauwelijks liet aanzien dat een bij dit pakket denkbeelden passende kandidaat zou kunnen worden gevonden die in staat zou zijn het Witte Huis te veroveren. Hoe Bush daar dan tóch belandde, is een apart en nog steeds verrassend verhaal. Maar ook met de jonge Bush als president was, wat er allemaal in diens eerste termijn zou gebeuren die eerste maanden van zijn bewind, niet gemakkelijk voorstelbaar. Weliswaar was er binnen de nieuwe regering, zij het op grond van uiteenlopende argumenten, een bewe-

ging voor 'regime change' in Irak, maar ook de voorgaande Amerikaanse regering had zo iets op haar verlanglijstje staan. En voorzover er gedachten bestonden over hoe dat dan zou gaan gebeuren, waren die nogal naïef. Zij bewogen zich van een staatsgreep door pragmatici binnen het Irakese leger (pogingen daartoe had Saddam stelselmatig in veel bloed gesmoord) tot het binnenvoeren in Bagdad van een regering van ballingen die, naar de verwachting van hun Amerikaanse vrienden, door het Irakese volk op applaus zouden worden onthaald.

De eerste negen maanden van de nieuwe regering-Bush stonden, zo men wil, in het teken van *disengagement*, van losmaking van Amerika uit oude en nieuwe afspraken en verdragen en bovenal in het teken van een breuk met alles wat als Clintons erfenis kon worden opgevat. Oude bondgenoten en nieuwe partners als Rusland wreven zich de ogen uit. Al snel werd een etiket opgeplakt: Amerika leed aan een hernieuwde aanval van een oud virus: *isolationisme*. Al even snel werd duidelijk dat dit etiket niet klopte, gezien Washingtons groot-scheepse en kostbare plannen tot herbewapening. En toen de Amerikaanse regering na de terreuraanslagen in New York en Washington zonder uitdrukkelijke consultatie eenmaal het besluit had genomen ook in Afghanistan tot de tegenaanval over te gaan, was een nieuw stempel gauw gezet: *unilateralisme*. Dit betekende in wezen eenzijdig Amerikaans opereren, hoogstens met steun van een coalitie *ad hoc*. De missie bepaalt de coalitie, niet andersom, waren de woorden waarmee de Amerikanen de 'oude' NAVO haar congé gaven.

Van unilateralisme naar imperialisme

Maar unilateralisme is nog geen imperialisme, en de inval in Afghanistan, gebruik makend van de slui-

merende burgeroorlog in dat land, werd voorgesteld als een daad van zelfverdediging. De internationale gemeenschap, hoewel bij voorbaat uitgeschakeld, nam die verklaring dankbaar aan. Het voorkwam het stellen van moeilijke vragen. De zaak werd pas op scherp gezet met de invasie van Irak in maart 2003, in het derde jaar van Bush. Hier ging het om een preventieve oorlog, een van de elementen in het aangekondigde beleid van de Amerikaanse regering. En ja, het zou ook gaan om een soort *nation building*, om het vestigen van democratie in het Midden-Oosten, met Irak als voorbeeldige 'city on the hill', naar het voorbeeld van Washington zelf. Was dit imperialisme? De regering-Bush is beantwoording van die vraag uit de weg gegaan. Maar nogal wat waarnemers hebben daartoe inmiddels een poging gedaan. De boeken van enkelen onder hen komen in het vervolg van dit artikel ter sprake.

The Folly of Empire is een titel die geen verdere uitleg behoeft. De auteur, John B. Judis, is een *senior editor* van het periodiek *The New Republic*. Zijn boek is in de eerste plaats een historische speurtocht naar imperialistische tendensen in de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten. De ondertitel geeft aan dat er lessen zijn te leren uit eerdere fasen, maar bij lezing blijkt dat de regering-Bush niet geneigd is gebleken bij die lessen zelfs maar stil te staan. Is die regering daarmee meer dan latent imperialistisch? Vermoedelijk niet, zomin als haar voorgangers. Aan het bouwen van een imperium moeten veel verbeeldingskracht en energie worden besteed. Het imperium moet, wil het levenskrachtig zijn en blijven, gedragen worden door een generaties overspannende klasse van volhardende, offervaardige militairen, bestuurders en *entrepreneurs*. Niets van dit alles is herkenbaar in Amerika's relatief kortlopende ervaringen met het verschijnsel.

Het ijkpunt in het verhaal dat

Judis vertelt, ligt in de jaren negentig van de negentiende eeuw. Na de oprichting van het Duitse keizerrijk in 1871 door Bismarck als gevolg van een succesvol verlopen oorlog tegen Frankrijk, was er een begin gemaakt met een *goldrush* door sommige Europese mogendheden, met als oogmerk de verwerving van zoveel mogelijk koloniaal bezit. Het Amerikaanse imperialisme, dat aan het eind van die eeuw snel in kracht en betekenis toenam, was volgens de auteur toch vooral een *reactie* op de Europese wedloop. Nieuwe protectionistische zones waren bezig te ontstaan, zones waarvan de van internationale handel afhankelijke Amerikaanse economie buitengesloten dreigde te worden.

Judis suggereert een parallel tussen de gemakkelijke overwinning in de Spaans-Amerikaanse oorlog en de snelle zege in Irak. De nederlaag van Spanje maakte de Verenigde Staten tot beschermheer van Cuba en kolonisator van de Filipijnen. De ondergang van Saddam verschafte Amerika een missie in het Midden-Oosten. Maar belangrijker nog was, en is opnieuw, de *illusie van almacht* die de snelle overwinningen stimuleerden. Theoretische verhandelingen over Amerika's plaats en mogelijkheden in de wereld kregen op het slagveld plotseling een onweerlegbare bevestiging. Het was koppige wijn die werd geschonken.

Amerika's eerste ervaring met het verschijnsel imperialisme duurde maar kort. Theodore Roosevelt, door Judis aan Bush jr. ten voorbeeld gehouden, was aanvankelijk een Amerikaanse imperialist geweest, ervan overtuigd dat beschaafde naties een missie hadden om de 'wilden' van deze wereld te overwinnen en desnoods uit te roeien, of dat nu indiaanse stammen, Spaanstalige burenen of ver weg wonende Aziaten waren. Maar, zegt de auteur, al vóór (in 1905) zijn eerste presidentiële ambtstermijn eindigde, was Roosevelt tot bezinning gekomen. 'Hij had zijn enthousias-

me voor de glorie van de oorlog verloren en zijn theorie opgegeven dat beschaafde landen niet tegen elkaar ten strijde trekken maar alleen tegen landen van barbaren.'

Judis ziet een verband met de zware tol aan mensenlevens geheven in de Japans-Russische oorlog. De president schreef: 'Ik heb een groeiend gevoel van ontzetting over een zinloze, en natuurlijk nog meer onrechtvaardige oorlog.' Voortzetting van die oorlog zou volgens Roosevelt slechts tot verspilling en tot uitputting van de betrokken volken leiden. De president had zich als verdediger van het Amerikaanse nationale belang met het conflict bemoeid. Hij had in die capaciteit een 'open deur' voor Amerika's afzet op de Chinese markt geëist. Hij eindigde als een verdediger van de 'balance of power' en als bemiddelaar tussen de imperialistische mogelijkheden van zijn tijd.

De imperialistische aandrang was snel uitgewerkt. Maar de gevolgen ervan sleepten zich lang voort. De Filipijnen verkregen hun onafhankelijkheid pas na de Tweede Wereldoorlog. Samen met Cuba zouden zij tot de dag van vandaag een belasting blijven van Amerika's internationale imago. Met de buiten de wet geplaatste *enemy combatants* in Guantánamo Bay als laatste onderstreping daarvan.

De tweede Roosevelt, Franklin Delano, is vanzelfsprekend het voorbeeld van het *andere Amerika*, het Amerika van de Verenigde Naties, van het vertrouwen in internationale organisatie op allerlei gebied, van het voorkómen van oorlog als hoogste opdracht voor de naties en de bewoners van deze wereld. Niet *preventive war* maar *prevention of war* staat daarbij in het middelpunt. De tweede Roosevelt liep in de voetsporen van Wilson, de president die aan de wieg van de Volkenbond stond. En, volgens de auteur, toch ook in de voetsporen van de eerste Roosevelt sinds deze het internationale licht had gezien.

Judis schrijft: internationale moraliteit is, als persoonlijke moraliteit, een produkt van de ervaring. Twee wereldoorlogen maakten de Europeanen ontvankelijk voor de beginselen die de basis vormen van de Europese Unie. Maar daarbuiten heeft wat Wilson het geweten van de wereld noemde, zich nog niet volledig ontplooid. Toch blijft de auteur met twijfel kampen wanneer hij de huidige Amerikaanse regering beoordeelt. Hij meent dat haar buitenlands beleid niet zozeer rust op *Machtspolitik* (let op de taalkeuze; JHS) als wel op de claim dat Amerika de beschaving verdedigt tegen de barbaren. Volgens hem bracht de regering daarmee het imperialistische argument uit de late negentiende eeuw opnieuw tot leven. President McKinley had beloofd te civiliseren en te kerstenen, Bush c.s. beloofde te democratiseren. (McKinley werd in 1901 vermoord en opgevolgd door vice-president Theodore Roosevelt.)

Judis reageert vervolgens op een opmerking van de neo-conservatief Stanley Kurtz in het blad *Policy Review*: 'Imperialisme als een vroedvrouw van democratisch zelfbestuur is een onvervreemdbaar goed.' Maar de Amerikaanse invasie en bezetting van Irak tonen de leugenachtigheid aan van dit concept van een nieuw Amerikaans imperialisme, meent Judis. Als het al de vroedvrouw was van iets, dan was het dat van een nationalistische terugslag in Irak en van anti-Amerikaanse terreurgroepen. De tendens van *Machtspolitik* in het Amerikaans buitenlands beleid schuilt dan in de wil buiten de gedragsregels om te opereren, waardoor andere volken zich laten leiden. Het voeren van preventieve oorlogen is van die tendens het duidelijkste voorbeeld.

Kan de historische aanloop in dit boek, gezien de geschetste overeenkomsten en parallellen, worden uitgelegd als een *excuus* voor de regering-Bush? De auteur heeft zich tegen deze door hem niet beoogde

mogelijkheid geprobeerd te verzeke- ren. Er zijn, schrijft hij, verschillen tussen nu en de omstandigheden aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De Amerikaanse verovering van de Filipijnen (Washington zelf sprak van bevrijding van een koloniaal juk) was in de wereld van 1900, gedomineerd als deze werd door de Europese mogendheden, een gebeurtenis op een zijtoneel. De invasie van Irak, meent Judis, kan daarentegen gezien worden als de belangrijkste gebeurtenis in het eerste decennium van de 21ste eeuw; zij kan gevolgen hebben tot ver in deze eeuw.

McKinley en de Verenigde Staten begaven zich met hun Spaanse avontuur op volstrekt nieuw terrein, waar voor hen vertrouwde bakens ontbraken. Amerika had immers tot dan toe nauwelijks een buitenlandse politiek gehad die zich buiten het eigen halfmond uitstrekte. Bush, zegt de auteur, beschikte daarentegen over een zo'n eeuw overspannende ervaring waarop hij kon terugvallen, inbegrepen de regering van zijn vader, maar dit alles had nauwelijks invloed op hem. Bush vertelt dat Theodore Roosevelt zijn favoriete president is, maar dat was dan eerder de *Rough Rider* die met zijn troepen de Spanjaarden uit Cuba hielp verdrijven, dan de president die schreef dat de Filipijnen tot Amerika's 'achilleshiel' waren geworden. Bush, zo concludeert Judis, blunderde zich naar binnen in het een eeuw oud conflict tussen imperialisme en nationalisme in het Midden-Oosten, waarna hij tot zijn verrassing ontdekte een nationalistische *backlash* te hebben ontketend. Bush was onwetend, maar anders dan McKinley kon hij zich niet op onwetendheid beroepen.

Een opdracht in de wereld

Judis verwerpt het imperialistische element in Amerika's buitenlandse politiek, maar hij laat tegelijk de humuslaag zien waarop deze plant

van tijd tot tijd omhoog schiet: een bodem die is samengesteld uit pure militaire macht, de wijdverbreide opvatting een opdracht te hebben in de wereld en de ervaring dat de wereld Amerika niet loslaat. De wortels van dit conglomeraat liggen in de puriteinse beginselen van de eerste kolonisten die in de zeventiende eeuw uit Engeland en Holland naar Amerika overstaken. Zij waren er overigens van overtuigd dat zij de wereld waren ontvlucht. Vanaf het einde van de negentiende eeuw en meer nog in de loop van de twintigste eeuw voeren de Amerikanen dat de wereld zich niet langer liet ontvluchten.

Judis heeft met zijn boek positie gekozen in een discours dat momenteel onder Amerikaanse intellectuelen wordt gevoerd. Zijn er objectieve factoren die een eigenmachtige Amerikaanse buitenlandse politiek noodzakelijk of ten minste aantrekkelijk maken, of leiden die juist naar het moeras en dient Amerika terug te keren naar instandhouding en bevordering van internationale organisatie, een beleid dat sinds de Tweede Wereldoorlog zo succesvol is geweest? Het gaat hier om een politiek en om een moreel oordeel.

Een andere, mechanische benadering van het verschijnsel Amerikaans imperialisme vloeit voort uit de vooronderstelling dat Amerika om economische redenen niet in staat is een imperialistische politiek langadig vol te houden. Dat is de these van Charles A. Kupchan, verbonden aan Georgetown University, in *The end of the American Era* (door mij besproken in de *Internationale Spectator* van mei 2003). Kort samengevat komt Kupchans stelling erop neer dat de te verwachten economische groei van de lidstaten van de Europese Unie en van landen in het Verre Oosten Amerika op achterstand zal plaatsen en dat de Verenigde Staten isolement slechts kunnen ontlopen door nu al hun partners gunstig te stemmen. Anders gezegd, Amerika zal zijn historische

impulsen, die in tegenovergestelde richting voeren, moeten onderdrukken.

Zullen we in de toekomst van een Amerikaans imperialisme moeten spreken?, vraagt Emmanuel Todd, historicus en demograaf, zich af in *Après L'Empire*. Hij geeft vervolgens zelf antwoord: we kunnen met zekerheid voorspellen dat er anno 2050 géén Amerikaans imperium zal zijn. Het ontbreekt de Verenigde Staten volgens Todd aan twee soorten 'imperiale' hulpbronnen. De militaire en economische dwangmiddelen zijn niet toereikend om het huidige peil van exploitatie van de aarde te handhaven en het ideologische universalisme is in verval. De objectieve en de subjectieve omstandigheden verhinderen een werkelijke ontplooiing van Amerikaans imperialisme, zou men kunnen zeggen.

Gefnuikt imperium

Bij het schrijven van zijn boek kon Todd het uiteindelijke Amerikaanse militaire debacle in Afghanistan en Irak niet in zijn volle omvang voorzien, maar hij gaf, zij het indirect, al wel aan waarom het mis zou gaan. Waar Judis Amerika's gemakkelijke militaire overwinningen verantwoordelijk noemt voor de illusie van almacht die van tijd tot tijd de Amerikanen bevangt, zoekt Todd daarin juist de verklaring voor het Amerikaanse falen. Nooit, zegt hij met zoveel woorden, zijn de Amerikanen geconfronteerd geweest met een gelijkwaardige tegenstander. Dat heeft bij de auteur het vermoeden doen rijzen dat zij bewust zwakke tegenstanders selecteren om hun aanspraken kracht bij te kunnen zetten. 'We denken onmiddellijk aan de vormende rol van de oorlogen tegen de indianen,' schrijft Todd. En: 'Het spectaculaire aanwenden van economische hulpbronnen in de Tweede Wereldoorlog kan niet doen vergeten hoe bescheiden de prestaties van het leger op het slagveld

waren.' De spaarzame en ruimschoots ontoereikende inzet van manschappen en materieel in de twee actuele door Amerika zelf aangestoken brandhaarden zou, zo bezien, als nieuw bewijs kunnen worden aangevoerd voor de absolute onmogelijkheid van een succesvol Amerikaans imperialisme.

Todds centrale stelling in zijn analyse van de wereld waarin wij leven, is de kracht van de alfabetisering en in haar voetspoor geboortebeperving. 'Door te lezen en te schrijven krijgt iedereen een hoger bewustzijnsniveau. Het dalen van de geboortecijfers geeft aan hoever deze psychologische verandering, die zich ook uitbreidt tot het gebied van de seksualiteit, gaat.' De auteur ziet dan ook wel mogelijkheden voor voortschrijdende democratisering, maar weigert die te herleiden tot de toenemende welvaart in de wereld. Het tijdperk van de 'globalisering', meent Todd, sluit juist aan bij vertraging van de toename en soms zelfs verlaging van de levensstandaard van de massa en 'bijna altijd bij een groeiende ongelijkheid'. Dus niet democratisering als gevolg van economische vooruitgang, maar democratisering ondanks economische achteruitgang. Todd: 'Door de educatieve hypothese kunnen we daarentegen de ontwikkeling van de gelijkheid onder het voorwendsel van economische ongelijkheid begrijpen.' De landen in de wereld hebben veel gemeen, meent de auteur: alfabetisering, geboortebeperving, politieke activering van de massa, verwarring en gewelddadigheid die voortkomen uit mentale ontworteling.

Toch zijn er grote ideologische verschillen tussen de gemeenschappen in hun moderniseringsfase die de orthodoxe wetenschap niet kan verklaren. Todd helpt de wetenschap een handje met een aan de antropologie ontleende analyse. De auteur grijpt terug op de familiale systemen van door de moderniteit ontheemde boeren. Angelsaksen,

boeren uit het bekken van Parijs, Russische *moedzjiks*, Duits erfrecht, de Arabische moslimfamilie passeren de revue. Todd ziet een rechtstreeks verband tussen aloud erfrecht in een bepaalde cultuur en de opstelling van een uit die cultuur voortgekomen staat in de moderne wereld. Wordt de erfenis verdeeld onder alle broers, dan overheerst egalitarisme; gaat de oudste ermee strijken, dan vloeit uit dat familie-recht een autoritaire samenleving voort, die het moeilijk zal hebben met integratie van vreemde etnische entiteiten.

Todd wenst dat 'wat wij het Amerikaanse unilateralisme noemen' niet beschouwen 'vanuit een essentieel morele gezichtshoek'. Praktische oorzaken en gevolgen, daar gaat het de auteur om. Todd heeft dan al de betekenis onderstreept van de etnische veelzijdigheid van de Amerikaanse cultuur waarin het oorspronkelijk overheersende Angelsaksische element inmiddels is opgegaan. Wat we bezig zijn te verliezen is, meent hij, het Amerika van de jaren 1950-1965, het land van de democratie voor iedereen, van vrijheid van meningsuiting, van uitbreiding van maatschappelijke rechten, van strijd voor de burgerrechten: 'dat Amerika was het imperium van het goede'. Het egalitaire element in de Amerikaanse samenleving wordt vervangen door het autoritaire.

Dat heeft gevolgen voor Europa en voor de transatlantische verhoudingen. Ook Todd wijst op Europa's spontane solidariteit met Amerika onmiddellijk na *Nine Eleven*. Maar al snel werden barsten zichtbaar: Bush' onheilspellende benoeming van de 'As van het Kwaad', zijn blinde steun aan Israël en minachting voor de Palestijnen deden de Europese kijk op de Verenigde Staten geleidelijk, maar ingrijpend veranderen. Amerika, tot dusver een vredesfactor, werd een onruststoker, concludeert de auteur. 'De Europeanen, lange tijd loyale kinderen van een

gerespecteerde vaderlijke macht, gingen ten slotte het opperste gezag verdenken van een misschien gevaarlijke onverantwoordelijkheid.'

In tegenstelling tot de Verenigde Staten heeft Europa geen bijzondere problemen met de buitenwereld, meent Todd. Het bevindt zich in een normale commerciële interactie met de rest van de wereld, het koopt grondstoffen en energie die het nodig heeft en betaalt deze import met de opbrengsten van zijn export. 'Zijn strategisch belang op lange termijn is dus vrede.' Voor Amerika ziet Todd echter twee tegenstanders, Rusland en de moslimwereld, beide Europa's burens. Europa's belangrijkste strategische doeleinden staan daarmee lijnrecht tegenover Amerika's keuzen, concludeert hij: 'Daarin liggen alle elementen voor een waar antagonisme op middellange termijn tussen Europa en de Verenigde Staten.'

Maar is er dan geen kans dat alles nog eens ten goede keert? Todd toont zich een realist. 'Wat de wereld nodig heeft is niet dat Amerika verdwijnt, maar dat het opnieuw democratisch, liberaal en produktief wordt. Voor zover mogelijk, want zowel in de geschiedenis van de mensen als in die van de dieren is er nooit een complete terugkeer naar de status quo ante. De dinosaurussen zijn niet teruggekomen. Het authentiek imperiale en edelmoedige Amerika van de jaren vijftig zal ook niet terugkomen.'

Todd hecht veel belang aan kernwapens. In het Russische kernwapen ziet hij het natuurlijk tegenwicht voor Amerikaanse ambities. Rusland is het enige land dat, ondanks de ineenstorting van de Sovjetunie, de Verenigde Staten met totale vernietiging kan bedreigen, meent hij. Maar ook Europa beschikt over kernwapens – of althans een paar Europese staten. De gedachte dat het oude continent zonder Amerikaanse bescherming aan zijn vijanden is overgeleverd, verwerpt hij dan ook. Todds bena-

dering past in een wijder verbreide opwaardering van kernwapens zoals die kan worden waargenomen in de Verenigde Staten zelf en in landen die daarin een garantie voor hun voortbestaan zien: India, Pakistan, Israël en in potentie Iran en Noord-Korea. Zuid-Korea en Japan worden geacht een eigen kernwapen te zullen ontwikkelen zodra Pyongyang de atoombrem overschrijdt.

Beroep op Europa

In Frankrijk is overigens een tegenkracht ontstaan tegen benaderingen zoals die van Todd. Niet het einde van het Amerikaanse imperium is het onderwerp van Cohen-Tanugi's *Les Sentinelles de la Liberté*. Bij deze auteur gaat het juist om het in stand houden van de Atlantische samenwerking, zonedank zij een impuls buiten de bestaande transatlantische organisaties om. Laat ons niet door de boom van de onderlinge meningsverschillen het zicht verliezen op het bos van de geslaagde samenwerking, luidt Cohens appel. In een artikel in de *International Herald Tribune* schreef Cohen vorig jaar zomer onder de kop 'Le déclin français' dat Frankrijk nog steeds op zoek is naar een nieuwe rol voor zichzelf in het tijdperk van na de Koude Oorlog, en van na de elfde september. Niet Amerika maar Frankrijk is bij deze auteur de kwaaië pier die uit de pas loopt.

Cohen erkent dat er momenteel sprake is van een verwijdering tussen de bewoners van de twee oevers van de Atlantische Oceaan. En hij verbindt vragen aan die constatering. Gaat het om een tijdelijk verschijnsel? Is dit omkeerbaar of ontwikkelt het zich tot een regelrechte scheiding? De antwoorden hierop zijn moeilijk te geven, 'maar essentieel voor onze toekomst'.

De auteur ziet de gevaren van twee kanten komen. De Amerikaanse neo-conservatieven zien een Europa ontstaan dat zich meer en meer tegenover de Verenigde Staten

opstelt, wat bij hen een vijandige houding oproept jegens de Europese politieke integratie. Omgekeerd voorziet wat Cohen de anti-Amerikaanse lobby in Europa noemt de scheiding tussen een zich emanciperend Europa en een Amerika dat onbeheersbaar en gevaarlijk is geworden.

De schrijver zelf zegt te kiezen voor een *middenweg*. Zoals de commerciële geschillen volgens hem niet meer zijn dan waterdruppels in de oceaan van de transatlantische economische betrekkingen, lijken de culturele en filosofische verschillen – die weliswaar op sommige terreinen van een krachtige symboliek zijn, zoals in het geval van de doodstraf of de mensenrechten – toch niet alleen sterk overdreven, maar bovendien marginaal, gezien het convergentieproces dat sinds 1945 de ontwikkeling van de economieën, de samenlevingen en de zeden in de Nieuwe en de Oude Wereld karakteriseert. Markt, vrijhandel, politieke vrijheid, de rechtsstaat, de opening van de grenzen, de Europese eenwording en de overwinning van het liberalisme op het marxisme en het communisme ziet Cohen als de vitale bestanddelen en uitkomsten van deze convergentie.

De schrijver roept Amerika en Europa ten slotte op om, geconfronteerd met de uitdagingen van de eeuw waarin wij leven, meer dan ooit op beide oevers te blijven als de 'schildwachten van de vrijheid'. Zo keren wij terug bij de actualiteit. Zelfs een voorstander van intensieve Atlantische samenwerking als Cohen ziet overigens in, dat de Europese emancipatie, ingezet met de vorming van de Europese Gemeenschappen, geen einde neemt en dat de consequenties daarvan zich niet eenvoudig laten vastleggen.

Europa, nauwkeuriger de Europese Unie, zal in zijn emancipatie een antwoord moeten formuleren op de verschijnselen preventieve oorlog, imperialisme en humanitaire

interventie *annex nation building* die ik in het begin van dit artikel noemde. Wat ook verder bedacht, gezegd en geschreven kan worden over wat men zou kunnen noemen preventieve verdediging, volkenrechtelijk kan een operatie als de inval in Irak niet op die noemer worden gebracht.

Imperialisme niet voorbehouden aan Amerika

De auteurs van de hier besproken boeken hebben allemaal het thema Amerikaans imperialisme direct of indirect op de agenda geplaatst. Maar ook Europa is bevattelijk voor imperialisme van eigen bodem. Op het oog onschuldige drijfveren als bescherming van mensenrechten of in het nauw geraakte minderheden kunnen eenvoudig leiden tot geëxalteerde beschavingsmissies, zoals het koloniale tijdperk die vroeger in overvloed heeft gekend. De gedachte dat interveniërende mogendheden beter weten wat goed is voor een bepaalde samenleving dan de burgers van die samenleving zelf, is een gevaar dat in iedere grensoverschrijdende missie besloten ligt. De inwoners van een aantal Irakese steden betalen thans vrijwel dagelijks een zware tol voor die gedachte.

Het dilemma is uitgesproken door Kofi Annan. Zijn Verenigde Naties fungeren als politieke en morele dekmantel van wat de secretaris-generaal zelf een illegale onderneming noemt. Zolang dit dilemma niet wordt opgelost, ligt het realisme bij Judis en Todd en niet bij Cohen, hoe mooi diens vergezicht van Atlantische solidariteit in wezen ook mag zijn.

Over de auteur

DRS. J.H. SAMPIEMON is commentator van *NRC Handelsblad*.

De wortels van de haat tegen het westen

LEEN BOER

DE TITEL VAN HET BOEK IS OVERDUIDELIJK als spiegelbeeld gekozen. Edward Said gebruikte de term 'oriëntalisme' immers voor westerse stereotypen over oosterlingen. Met de term 'occidentalisme' benoemen Buruma en Margalit het dehumaniserend beeld dat op het westen wordt geplakt. *Occidentalism* is een boek van te grote lijnen. Er wordt het nodige in beweerd, maar lang niet alles wordt aannemelijk gemaakt of draagt bij aan een dieper begrip van de haat.

Vanwaar de vijandschap tegen het westen? De westerse, liberale democratie is in wezen niet utopisch; zij is gespeend van heroïek. Juist daarom vormt zij een bedreiging voor godsdienstig radicalen en anderen die collectief op zoek zijn naar zuiverheid, naar heroïsche verlossing. Zij biedt ruimte aan de vrijheid van het individu, dus ook aan middelmaat en het onopvallend leven van de doorsnee burger. Daarmee prikt het westers liberalisme utopische luchtballonnen door. Het is bij uitstek de wereld waarin koopman en materiële welvaart gedijen.

De liberale democratie als zodanig riep en roept ook in het westen zelf verzet op. De wortels van het occidentalisme liggen in Europa zelf, in het bijzonder in de Duitse Romantiek, die een reactie was op de Verlichting en de Franse Revolutie. Dat is de centrale stelling in het boek. Reactionaire aristocraten toonden heimwee naar de tijd waar-

in zij nog bijzonder waren. Zichzelf hoog boven de middelmaat verheven voelende intellectuelen verlangden naar de heroïek van het grootse. Hitler-Duitslands poging de liberale democratie om zeep te helpen was het zuiverste voorbeeld van moordzuchtig occidentalisme op het Europese continent zelf. Van daaruit heeft het occidentalisme zich verspreid.

Buruma en Margalit hoppen met groot gemak door de wereldgeschiedenis van de 20ste eeuw heen: de kamikaze-acties van Japanse piloten, het Hindoe-nationalisme van de eerste helft van de 20ste eeuw, met zijn fascistoïde trekjes, en Bin Ladens gedachtengoed zouden alle in belangrijke mate geënt zijn op westers anti-liberaal denken. Kamikaze-acties, nationalisme en zelfmoordterrorisme zouden moderne vindingen zijn.

Historische wortels in de eigen cultuur worden niet geheel en al ontkend, maar toch wordt gesuggereerd dat deze vindingen in hoofdzaak het resultaat zijn van culturele diffusie vanuit Europa. Het riekt naar een gebrek aan respect voor die eigen historische wortels en wat daaruit – aan moois en lelijks – kan groeien. Het riekt ook naar de meest ultieme belediging die je 'occidentalisten' kunt aandoen, namelijk dat zelfs hun denken en doen, zelfs hun

Ian Buruma & Avishai Margalit: *Occidentalism - The West in the Eyes of its Enemies*.
New York: Penguin Books, 2004; 166 blz.; 22,95 euro;
ISBN: 1-59420-008-4

reactie op het westen, in de kern aan het westen ontleend zijn (en welhaast bij implicatie niet vanuit de eigen cultuur en traditie zouden kunnen voortkomen).

Destructieve beelden

Bij occidentalisme gaat het om een opeenstapeling van destructieve beelden: het westen is zielloos, decadent, materialistisch, hebzuchtig, goddeloos, oppervlakkig, onworteld, parasitair, mechanisch, ongevoelig, enz. Het gaat – zo wordt benadrukt – niet om normale vooroordelen of stereotypen. Dat zijn beelden van de ander, de vijand inclusief, die met de omstandigheden kunnen veranderen. In de kern gaat het om dehumanisering: de ander wordt als minder dan menselijk gezien. Doelwit van het occidentalisme is ook de denkwijze van het westen. Dit denken heeft een instrumentele, niet een waarden-rationaliteit. Het is in de ogen van zijn vijanden een vorm van hogere idiotie: goed in rekenen en techniek, maar bij gebrek aan spiritualiteit geen begrip van en voor de hogere dingen in het leven. Ook dit aspect traceren de auteurs naar de Duitse Roman-

tiek. Ze signaleren dat het vocabulaire van de occidentalist, als het om goed en kwaad gaat, in wezen hetzelfde is als dat van de Romantiek. Zo is 'organisch' goed en 'mechanisch' slecht. Het hekelen van de westerse denkwijze wordt uitbundig en helaas vrijwel uitsluitend geïllustreerd met Russische literatoren en denkers uit de 18de en 19de eeuw.

De Verlichting in het westers denken bracht de industriële revolutie, de liberale democratie, wetenschappelijke ontdekkingen en burgerrechten voort. Brute toepassing van het westers rationeel vooruitgangsgeloof door veel niet-westerse machthebbers – een belangrijk voertuig van culturele diffusie – is in veel gevallen in ellende en bloed verkeerd. De reactie daarop was vaak even bloedig. Volgens Buruma en Margalit zou het huidige islamisme niet bestaan hebben zonder de mislukte experimenten met staats-socialisme in Egypte, Syrië en Algerije en zonder het harde secularisme van Reza Shah Pahlavi. Westerse voorbeelden zouden in vele opzichten desastreus voor het Midden-Oosten zijn geweest.

Jammer is dat de auteurs geen poging doen te verklaren waarom een rigoureuze verwestering van Turkije door Kemal Atatürk niet tot soortgelijke problemen heeft geleid. Door de westerse origine van de problemen zo sterk te benadrukken, lijken de auteurs enigszins in de vigerende traditie te staan waarin alles wat fout gaat in de Arabische wereld, aan de buitenwereld wordt geweten. Toch waarschuwen zij daar zelf ook voor door te stellen dat je het barbaars gedrag van een niet-westers dictator of de zelfmoordterreur van een gelovige niet kunt afschuiven op 'het Amerikaans imperialisme', 'het mondiaal kapitalisme' of 'Israëliësch expansionisme'. Dat zou immers – nogal neerbui-gend – veronderstellen dat alleen westerlingen in staat zijn zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun daden.

Religieus en seculier occidentalisme

Volgens Buruma en Margalit is er een duidelijk onderscheid tussen religieus en seculier occidentalisme. De religieuze variant wordt meestal in manicheïstische termen verrat, als een heilige oorlog van het goede tegen het absolute kwaad. Islamisme is volgens hen (toch!) slechts deels door westerse ideeën beïnvloed. Het beeld dat het islamisme van de westerse beschaving schetst, namelijk afgoderij en barbarij, zou een originele bijdrage zijn aan de rijke geschiedenis van het occidentalisme. Materie is de westerse god en materialisme de godsdienst. Het gaat verder dan het gebruikelijk beeld van geld- en hebzucht. Afgoderij is de ultieme zonde in de islam. De strijd tussen oost en west is een manicheïstisch gevecht, waarin de ware gelovigen in God en de dienaren van de afgod die aardse materie is, tegenover elkaar staan.

Belangrijke vormgevers van dit denken waren de Iraniër Sayyid Muhamud Taleqani (die grote invloed had op de islamitische ideologie die in 1979 leidde tot de revolutie in Iran), de Egyptenaar Sayyid Qutb (activist in de Moslimbroederschap) en de Pakistaan Abu-l-'Ala Maududi (stichter van de Jamaat I-Islami). Hun denken overbrugt zeer uiteenlopende nationale achtergronden, maar ook de Soenni- en Sji'atradities. Het zet zich niet alleen af tegen het westen, maar minstens evenzeer tegen (te) seculiere regimes in moslimlanden. Doel is een islamistische revolutie in moslimlanden en vernietiging van het westen, broeinest van afgoderij.

De aanval op het *World Trade Center* was tegelijk symboliek en werkelijkheid. Het was de verzinnebeelding van 'het hedendaags zondig, goddeloos en godtergend Babylon', stad van hoeren en handel, waar alles te koop en dus ontzield, onmenselijk is. De auteurs betogen omstandig – en prominent in het begin van hun boek – dat in het

occidentalisme een sterk anti-stedelijk element zit. Het maoïsme zou een inspirerend model voor occidentalisten zijn. Het bood allen die het burgerlijk westen verfoeiden, een ontsnapping aan kapitalistische vervreemding, stedelijke decadentie, westers imperialisme, zelfzuchtig individualisme, kille ratio en moderne anomie. Het platteland zou, net als God destijds, wraak nemen op 'Babylon'. Na het maoïsme komen ook de Khmer Rouge en de Taliban aan bod. Als de auteurs dan echter constateren dat zulke extreme gevallen van rurale opstand tegen de moderne stad toch wel schaars zijn, lijkt het anti-stedelijk aspect er toch met de haren bijgesleept. Het is in ieder geval niet nodig om de keuze voor de *Twin Towers* als doel op '9/11' te verklaren. Voor de moralistische 'Babylon-metafoor' is het erbij halen van de stad als fysieke samenlevingsvorm evenmin nodig. Het beeld van de corrumperende stad is overigens ten minste zo oud als de bijbelse beschrijving van Babylon en dus klaarblijkelijk niet van Europese oorsprong.

Buruma en Margalit stellen ten slotte dat zij niet een manicheïstisch beeld hebben willen schetsen van beschavingen die met elkaar in oorlog zijn. Het gaat veeleer om een beoedeling over en weer met slechte ideeën, om culturele diffusie dus. Ze geven geen recept voor een tegengif tegen occidentalisme. Ze stellen slechts, in de laatste alinea, dat intolerantie niet met intolerantie moet worden bestreden. Als men dat wel zou doen, zou men het kind met het badwater weggooien, want zelf occidentalist worden en niets meer te verdedigen hebben.

Is het nu echt nodig dit alles overhoop te halen, om al deze eruditie te etaleren, is de gedachte die komt bovendrijven na het dichtslaan van het boek. Wordt de invloed van de Duitse Romantiek niet heel erg uitvergroot? Is het geen toppunt van culturele arrogantie te claimen dat niet alleen de westerse

cultuur, maar ook haar zelfgeschapen antithese haar vijanden heeft gekneet tot wat zij zijn? Is het 'occidentalisme' misschien niets meer dan een constructie van de auteurs zelf, westerse projectie? Hebben wij dit alles nodig om de botsing tussen de waarden en noties van enerzijds individuele vrijheid, rationaliteit en democratie, anderzijds die van collectivisme, goddelijke openbaring en theocratie te verklaren?

Uiteraard is culturele diffusie een normaal en voortgaand proces. Het is echter ook een proces met tweerichtingsverkeer, al gaat het – afhankelijk van de periode in de geschiedenis – soms wat meer de ene richting uit dan de andere. Het westen heeft zelf buitengewoon veel culturele invloed ondergaan vanuit het Nabije Oosten (en dat geldt bepaald niet alleen de notie van 'Babylon'). Waarom zo sterk benadrukken dat tegenstanders van in het bijzonder liberalisme en democratie elementen ontleen aan tegenstanders in het westen zelf, weliswaar erkennen dat

ze eveneens in eigen tradities staan, maar die toch wat wegpoetsen? Waarom zo benadrukken dat occidentalisten in sommige opzichten haaks op de 'eigen' tradities staan? Waarom eigenlijk zouden ze zelf niet zelfmoordterrorisme, 'een nationalisme met fascistoïde trekjes', enz., hebben kunnen ontwikkelen, los van ontwikkelingen elders, inclusief het Duitsland ten tijde van de Romantiek?

De vraagstelling van het boek blijft intrigerend. In die zin is *Occidentalism* een zeer prikkelend boek. In een interview naar aanleiding van het verschijnen van dit boek noemde Margalit vernedering en slachtofferschap als bronnen van de haat tegen het westen.¹ Jammer is dat die aspecten zelf wat op de achtergrond blijven. 'Vernedering' (door de frustratie van achterstand bij het westen) en 'slachtofferschap' (van het kolonialisme) zijn factoren die veel kunnen verklaren, zonder dat men hoeft terug te grijpen naar de Duitse Romantiek. Recenter denkers zijn

op dat soort specifieke kwesties ingegaan. Eén daarvan is de 'anti-westerse' Frantz Fanon, door Buruma en Margalit genoemd als inspirator van, onder meer, leiders van de Khmer Rouge, zoals Pol Pot. De omgevallen boekenkast die *Occidentalism* nu een beetje is, had ook een andere kant uit kunnen vallen. Het uitwerken van de lijn 'vernedering en slachtofferschap', met verwijzing naar de denkers die leefden en schreven ten tijde van het leven en de vorming van mensen als Taleqani, Qutb en Maududi, had waarschijnlijk een geheel ander boek opgeleverd, met misschien wat meer houvast voor de wereld van nu.

Noot

- 1 Martin Sommer, 'Afkeer uit vernedering – Interview Avishai Margalit', in: *de Volkskrant*, 10 april 2004.

LEEN BOER is werkzaam bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij schreef deze bespreking op persoonlijke titel.

Eenzaam Amerika

LEEN BOER

Het huidige Amerikaanse neo-conservatieve buitenlandbeleid, dat is gericht op militaire confrontatie, wordt hier neergezet als een schadelijke maar tijdelijke afwijking van een veel gangbaarder beleid, dat is gericht op samenwerking en consensus. De auteurs benadrukken zelf conservatief te zijn en vanuit die invalshoek het boek te hebben geschreven. Halper, Amerikaan, nu verbonden aan Cambridge, was onder Nixon, Ford en Reagan werkzaam in het Witte Huis en het *State Department*. Clarke, voorheen Brits diplomaat, werkt nu bij het CATO Instituut in Washington. Ze stellen dat in de Koude Oorlog moreel gezag Amerika's meest effectieve wapen was. Door het beleid sinds

'9/11' dreigt dat gezag teloor te gaan. Het beeld is thans dat de Verenigde Staten met geweld een 'made in America'-versie van democratie willen opleggen, ongeacht cultuur en voorkeur van betrokkenen. Moeizaam opgebouwde bondgenootschappen waaraan de Verenigde Staten zelf kracht ontleenden, worden afgebroken. Multilaterale instellingen, veelal door Amerikaanse inspiratie tot stand gekomen, worden verzwakt.

Vóór zijn verkiezing in 2000 gaf George W. Bush aan, terughoudend te willen zijn in het gebruik van

Stefan Halper & Jonathan Clarke: *America Alone - The Neo-Conservatives and the Global Order*.

Cambridge: Cambridge University Press, 2004; xii + 369 blz.; 34,= euro; ISBN: 0-521-83834-7

Amerikaanse macht. Door te kiezen voor de neo-conservatieve koers deed hij na '9/11' het tegenovergestelde. De verklaring die daarvoor wordt gegeven, is wat mager. De neo-conservatieven herdopten hun bestaande beleidsideeën inzake landen als Irak en Syrië als 'het' antwoord op het terrorisme. Een in de buitenlandse politiek te onervaren president omhelsde hun blauwdruk

voor Amerika's reactie op de aanval van '9/11', eenvoudigweg omdat die beschikbaar was. Halper en Clarke stellen dat het aldus gekozen beleid de terreurdreiging vergroot heeft en Amerika kwetsbaarder gemaakt. Het moderne terrorisme is immers 'gedemocratiseerd' en onafhankelijk geworden van staten of gecentraliseerd leiderschap.

Het boek biedt een uitvoerig gedocumenteerde wordingsgeschiedenis van dertig jaar neo-conservatief denken. Daarin zou een toenevende intellectuele verschraving zijn opgetreden. Halper en Clarke vatten het huidige denken als volgt samen. Het gaat in het leven om de keuze tussen goed en kwaad. De wezenlijke maat van politieke moed is de aanpak van het kwaad. Militaire macht en de bereidheid die te gebruiken, bepalen de verhouding tussen staten. Het Midden-Oosten en de islam zijn de belangrijkste uitdagingen voor het Amerikaans buitenlands beleid. Onvoldoende wordt duidelijk gemaakt waar die sterke preoccupatie met het Midden-Oosten vandaan komt. Het zou vooral om een democratiseringsoffensief gaan, waarbij Irak de beste plaats

leek om de veronderstelling te toetsen dat een burgerlijke cultuur ook in Arabische landen tot democratische instituties kan leiden. Neo-conservatieven zien de wereld in zwart en wit. Zij alleen hebben het moreel gelijk aan hun kant. De auteurs stellen daarentegen dat moraal niet een wapen behoort te zijn.

De neo-conservatieve invloed op de massamedia komt uitvoerig aan bod. Het oordeel van Halper en Clarke is niet mis te verstaan: de neo-conservatieven hebben de waarheid in de politiek ernstig geweld aangedaan en doen aan geschiedvervalsing. De Amerikanen werden inzake Irak bewust misleid en ze kregen 'een kunstmatige neurose' aangepaat. Daarin schuilt groot gevaar, benadrukken zij, want een niet-geïnfomeerde democratie is een kwetsbare democratie. Autoritarisme overzee leidt ook tot autoritarisme in Amerika zelf, zo vrezen ze. Je moet je conform je eigen regels gedragen en je niet voegen naar die van de terroristen. In de oorlog tegen het terrorisme is politieke en morele legitimiteit van doorslaggevend belang.

Anti-Amerikaanse ressentimenten zijn door het neo-conservatief

beleid sterk aangewakkerd. Amerikaanse belangen zijn daardoor geschaad. De Verenigde Staten hebben groot belang bij internationale samenwerking, ook als het om veiligheid gaat. De internationale economie is, in tegenstelling tot het neo-conservatief wereldbeeld, multilateraal en open. Amerikaanse burgers en bedrijven nemen daaraan volop deel, als producenten, consumenten en investeerders. Halper en Clarke vragen zich af of economische multipolariteit wel kan samengaan met buitenlands-politiek unilaterialisme. Ze nemen aan dat het beleid van de zakelijke elite van de Verenigde Staten haaks staat op dat van de neo-conservatieven, maar laten de lezer met de vraag achter waarom deze elite daarover dan zo zwijgzaam is gebleven.

America Alone is, al met al, een boeiend boek. Het is uitvoerig gedocumenteerd en veel informatiever dan, bijvoorbeeld, Bob Woodward's *Plan of Attack*.

LEEN BOER is werkzaam bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij schreef deze bespreking op persoonlijke titel.

Familiezaken of meer dan dat?

PAUL AARTS

Michael Moore and Craig Unger kunnen het goed met elkaar vinden. De laatste heeft met zijn boek *De familie Bush en het Huis Saud* een belangrijke bijdrage geleverd aan het verbluffende succes van *Fahrenheit 9/11* en op zijn beurt heeft de film de verkoopcijfers van het boek verder doen stijgen. Boek en film hebben dus heel wat gemeen, zeker inhoudelijk, maar qua uitvoering permitteert Moore zich toch aanzienlijk meer dan Unger aandurft. *Fahrenheit 9/11* maakt gebruik van filmische overdrijving en heeft hier en daar zelfs Leni Riefenstahl-achtige

trekjes. Daar steekt de tamelijk ingetogen onderzoeksjournalistiek van Unger schril tegen af, ook al is hij niet vies van apodictische uitspraken, zoals op blz. 24: 'En uit dit relaas kunnen we slechts één opmerkelijke, onvermijdelijke en schokkende conclusie trekken, namelijk dat de verborgen betrekkingen tussen deze twee invloedrijke families het tijd-

Craig Unger: *De familie Bush en het Huis Saud*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2004; 367 blz.; 19,90 euro; ISBN: 90-5330-388-X (Nederlandse vertaling van *House of Bush, House of Saud – The Secret Relationship Between the World's Two Most Powerful Dynasties*, New York: Scribner/Simon & Schuster, 2004)

perk van de terreur mede heeft opgeroepen en aanleiding heeft gegeven tot de tragedie van 11 september.' Daarmee balanceert ook Unger op het randje van de samen-

zwerings-theorie, terwijl Moore daar in *Fahrenheit 9/11* nog eens een flink schepje bovenop doet.

Over de film is al heel wat gezegd in de afgelopen maanden en dat zal hier dan ook niet nog eens dunnetjes worden overgedaan. Slechts één opmerking: het is zonder meer opvallend dat de meeste kritiek afkomstig was uit 'rechtse' hoek en nauwelijks van 'links'. Sommige van die kritiekpunten waren zonder meer terecht (zoals Moore's opzichtige, domme geknoei met de plannen voor de aanleg van een gaspijpleiding door Afghanistan), maar meestal sneden ze geen hout en leken de criticasters zich toch vooral te laten leiden door hun zorg om Moore's 'primitieve vorm van linksisme' (in één geval werd er plastisch gesproken over een 'politiek orgasme bij de linkse, kunstzinnige euro-nihilisten').

Er is ook een ander soort kritiek mogelijk, en die geldt zowel film als boek – zij het iets minder voor het laatste. Als je *Fahrenheit 9/11* gezien hebt, krijg je de stellige indruk dat het allemaal beter zal worden als George W. Bush niet langer in het Witte Huis zetelt. Moore richt al zijn peilen op de familie Bush (die in Ungers boek overigens ruimer wordt gedefinieerd dan de Bushes zelf, maar ook figuren als James Baker III, Frank Carlucci, de complete Carlyle Groep, Dick Cheney en Donald Rumsfeld omvat). Daardoor krijg je onwillekeurig de indruk dat het onder een ander bestuur, van Al Gore bijvoorbeeld, heel anders zou zijn gegaan. Zou Gore werkelijk zo anders hebben gehandeld na *Nine Eleven*? Er is niet zoveel aanleiding dat te veronderstellen en Moore geeft er ook geen enkele aanwijzing voor. Als John Kerry gekozen wordt, zal de Amerikaanse buitenlandse politiek dan heel anders worden? Niets duidt erop dat dat het geval zal zijn, vooral niet waar het het Midden-Oosten betreft. In zijn campagne heeft de Democratische presidentskandidaat

zich ingespannen Bush jr. 'rechts' in te halen waar het de steun voor Israël aangaat (inclusief de bouw van de 'Afscheidingsmuur') en ook wat betreft 'Irak' is er nauwelijks verschil van opvatting met het neo-conservatief ingekleurde beleid van de Republikeinen.

It's all Bush's fault – zo zou je kortweg de film kunnen samenvatten. Geldt dat ook voor het boek dat ten grondslag heeft gelegen aan de film of is de auteur iets subtieler te werk gegaan? Het is zonder meer Ungers verdienste de nauwe relaties tussen de beide 'dynastieën' te hebben blootgelegd en hij gaat daarbij wel degelijk verder terug dan de jaren van *Dubya* Bush. Zoals het hoort in een studie over Amerikaans-Saoedische betrekkingen, begint ook hij in februari 1945, wanneer Franklin D. Roosevelt aan boord van de USS *Quincy* in het Suez-kanaal het historische olievoor-veiligheidspact sluit met de toenmalige heerser van Saoedi-Arabië, koning Ibn Saoed. Vanaf dat moment – en eigenlijk al twee jaar eerder, toen president Roosevelt Saoedi-Arabië had bestempeld als van 'vitaal, strategisch belang voor de Verenigde Staten' – zouden de twee landen elkaar gevangen houden in een gecompliceerde relatie, vooral door Amerika's steun voor Israël. Op redelijk adequate wijze beschrijft Unger de belangrijkste *ups and downs* in dit verstandshuwelijk, ook al begaat hij (zoals helaas wel vaker gebeurt) de enormiteit te spreken van het 'OPEC olie-embargo' in 1973, terwijl de OPEC daar niets mee van doen had, wél de OAPEC (de Organisatie van Arabische Olie-Exporterende Landen).

Amerika's dubbelhartige politiek in het Midden-Oosten, in het bijzonder ten aanzien van het Irak van Saddam Hoessein, wordt breed uitgemeten en scherp bekritiseerd. Net zo venijnig is Ungers analyse van de dubieuze Saoedische houding ten aanzien van *jihad*'s van eigen bodem – ook al slaat hij de plank

mis door te suggereren dat de (gehele) religieuze én economische elite het 'radicale wahhabisme' zou aanhangen. Treffend is Ungers beschrijving van de 'Nieuwe Frankenstein' (ook de titel van hoofdstuk 6), als hij in kaart brengt hoe men in Washington (én Riyadh) totaal onvoorbereid was op de situatie ná 'Afghanistan' – 'niemand vroeg zich af wat er te gebeuren stond als het allemaal voorbij was' (blz. 113). Dat zou een paar jaar later in alle hevigheid duidelijk worden toen Osama bin Laden en al-Qaeda van zich deden spreken met de ene bomaanslag na de andere.

Rode draad in *De Familie Bush en het Huis Saud* is de financiële verwevenheid, vooral via de Carlyle Groep, maar ook via Halliburton, Harken Energy en een aantal Saoedische liefdadigheidsinstellingen, die op verscheidene manieren in totaal ruim bijna 1,5 miljard dollar hebben overgemaakt aan instellingen en personen die nauwe banden onderhouden met de familie Bush. 'De lijst is verre van compleet', zegt Unger ook nog (blz. 299), maar wat betekent dit nou? Natuurlijk is 1,5 miljard dollar een hoop geld, maar kun je daar dan ook de conclusie uit trekken dat de Saoedi's de familie Bush in hun zak hebben? Dat is namelijk wat Unger impliceert en dat lijkt me onjuist. Als Bush naar het pijpen van de familie Saoed zou dansen, zou hij nooit de oorlog tegen Irak begonnen zijn – om maar één voorbeeld te noemen. De Saoedi's waren beducht voor de gevolgen van een Amerikaans ingrijpen in het buurland en hebben dat ook aan Washington laten weten. Toch is de oorlog er gekomen (en de Saoedi's hebben zelfs, zij het schoorvoetend, belangrijke logistieke ondersteuning geboden).

Unger heeft wél gelijk als hij wijst op de tamelijk lankmoedige houding van de regering-Bush tegenover Riyadh waar het diens nogal 'slappe' opstelling betreft in de strijd tegen het terrorisme. Maar

alweer: is dat te verklaren uit de financiële banden tussen de twee families of is er meer aan de hand? Kunnen de Verenigde Staten en Saoedi-Arabië wel zonder elkaar? Is niet het meest waarschijnlijke alternatief voor het zittende regime in Riyadh bijzonder onaantrekkelijk, namelijk een Osama bin Laden-achtig bewind? Unger beseft dat wel, maar hij wijst dan onvoldoende op het belang van de Saoedische olievoorraden voor de Amerikaanse markt en herhaalt tot vervelens toe dat het toch vooral de '1,5 miljard dollar' zijn die ervoor zorgen dat de Saoedi's 'een vrijbrief' krijgen.

Die 'vrijbrief' is in feite het motto van Ungers boek. Waarom worden andere landen wel aangepakt en Saoedi-Arabië niet? Het meest sensationele deel van het boek – ook prominent (en nog eens extra suggestief) in beeld gebracht in *Fahrenheit 9/11* – is de *Great*

Escape van zo'n 140 Saoedi's, onder wie 24 leden van de familie Bin Laden, vlak na 11 september 2001. Terwijl het luchtruim nog gesloten was voor privé-verkeer zouden zij het hazenpad hebben kunnen kiezen, zonder naar behoren aan de tand gevoeld te zijn door de FBI. Suggestie: Bush heeft dat geregeld (in nauwe samenspraak met de Saoedische ambassadeur in de Verenigde Staten, prins Bandar – bekend als de 'Arabische Gatsby' en al sinds 1983 een vertrouweling van de familie Bush). Er is veel gesteggeld over de juiste toedracht van de gebeurtenissen in de week na 11 september en er zit zeker een luchtje aan de eerste vlucht, binnenslands weliswaar, op 13 september, toen particulier vliegverkeer nog verboden was (maar ook geen dag langer). Probleem is dat Unger op zijn minst de suggestie wekt dat de Saoedi's via latere vluchten, tussen

14 en 19 september, op slinkse wijze het land uit zijn gevlucht ('onder dekking van de nacht', blz. 19), en dan ook nog zonder voldoende gescreend te zijn. Beide beweringen zijn vooralsnog onvoldoende aannemelijk gemaakt. En zelfs al zouden ze dat wel zijn, dan nog is de verklaring niet simpelweg gelegen in het feit dat *Dubya* en *Bandar Bush* elkaar zo aardig vinden.

Noot

- 1 Zie ook mijn 'De veerkracht van de Amerikaans-Saoedische betrekkingen', in: *Internationale Spectator*, februari 2004, blz. 73-78.

[DR P.W.H. AARTS](#) doceert internationale betrekkingen bij de afdeling politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

RECENSIE

Turkije van associatie naar toetreding?

KUTSAL YESILKAGIT

RUIJ EEN HALF JAAR VÓÓR DE AANVANG van het Nederlands EU-voorzitterschap vindt in Amsterdam een conferentie plaats over de diverse vraagstukken gerelateerd aan de mogelijke toetreding van Turkije tot de EU. De bijeenkomst bevindt zich in goede handen: het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken en het Instituut Clingendael zijn erin geslaagd vooraanstaande Turkse en buitenlandse wetenschapslieden en diplomaten bij elkaar te brengen

die, onder 'Chatham House'-regels van vertrouwelijkheid, vrijelijk met elkaar over allerlei dimensies van deze kwestie van gedachten wisselen. Het voor een groter publiek bestemde resultaat is neergelegd in deze zeer leeswaardige bundel, met korte maar krachtige weergaven

Ministerie van Buitenlandse Zaken: *Turkey and the EU: From Association to Accession?* Ministry of Foreign Affairs, Forward Strategy Unit, DG European Cooperation: *Record of the High-Level Round Table Conference, Amsterdam, 6-7 november 2003; The Hague, 2004; 224 blz.; ISBN: 90-5328-336-6*

van gepresenteerde papers en gevoerde discussies. Zoals de ondertitel al aangeeft, heeft de bijeenkomst het karakter van een stand-

van-zaken-debat. Hoe staat Turkije ervoor met betrekking tot toetreding? Is het land in staat de laatste stap te zetten van geassocieerd partner van Europa naar volwaardig lid?

De bundel begint met de vraag in hoeverre Turkije nog altijd een westerse oriëntatie bezit. Met andere woorden, lopen Turken, Atatürk parafaserend, nog altijd vanuit het Oosten naar het Westen? Heeft Turkije ondanks het succes van de politieke islam nog altijd zijn oriëntatie op Europa weten te bewaren? Drie van de vier bijdragen in dit deel zijn van de hand van Turkse diplomaten. De Turkse ambassadeur in Nederland, de heer Tacan Ildem, wijst terecht op het dreigende gevaar dat de oprechte pogingen van Turkije te voldoen aan de Kopenhagen-criteria gedoemd zijn onopgemerkt te blijven als gevolg van de groeiende angst voor de islam en niet-westerse buitenlanders sinds '9/11' en in Nederland sinds de opkomst en moord op Pim Fortuyn. De bijdrage van de secretaris-generaal voor Europese Zaken op het Turkse ministerie van buitenlandse zaken, Murat Sun-gar, onderstreept in dit verband de diepgewortelde historische oriëntatie van het Osmaanse Rijk, respectievelijk de Turkse Republiek op Europa en de actieve deelname van het moderne Turkije aan de oprichting van en participatie in Europese en internationale organisaties. Voormalig Turks ambassadeur in het Verenigd Koninkrijk, Ozdem Sanberk, houdt de genodigden voor dat de toetreding van Turkije tot de EU een constructieve bijdrage kan leveren aan de verdere stabilisering van de Balkan en het Midden-Oosten.

Wat vindt de gewone Turkse man en vrouw nu echter van Europa? Hun stem komt aan de orde in de bijdrage van socioloog Ali Çarkoglu (Sabanci Universiteit, Istanbul). De resultaten van zijn surveys laten zien dat de Turkse bevolking overtuigd voorstander is van toetreding tot Europa. Zelfs in de provincies die de traditionele bolwerken

belichamen van politiek islamitische en nationalistische partijen (de 'mid-west' van Turkije), is meer dan de helft van de bevolking (53%) voorstander van toetreding. Een opmerkelijk feit is dat de hoogste percentages niet gemeten zijn in de steden Istanboel, Ankara of Izmir (71,1%), maar juist in de armste delen van Turkije: de zuidoostelijke provincies: 72,2%. Niet toevallig is overigens dat in deze provincies de meeste Koerden wonen. Zij hebben het meest te winnen bij toetreding van Turkije tot de EU: culturele vrijheden en economische welvaart. Dit laatste motief verklaart wellicht de overwegend positieve houding jegens Europa. De tabel op blz. 25 laat zien dat 27,8% van de Turken van toetreding economische welvaart en daling van de inflatie verwacht, gevolgd door vrij verkeer van Turkse staatsburgers door Europa (16,1%). Maar de surveys laten ook zien dat er angst bestaat voor verzwakking van de religieuze (27,6%) en nationale (27,2%) identiteit. Voor een opleving van islamistisch-religieuze bewegingen ('religious movements') vreest echter slechts 6,0%. Als zeer problematisch wordt de hervorming van het Turkse defensiebeleid gezien (27,3%), gevolgd door de aanpassingen in het cultuurbeleid (15,7%). Dit zijn niet de antwoorden die doorsnee-Europeanen zouden geven; de resultaten benadrukken de bijzondere positie van Turkije ten opzichte van de overige Europese landen.

De door de Turkse bevolking gesignaleerde probleempunten worden gedeeld door twee sprekers in sessie 2. Jean-François Leguil Bayart, adviseur van het Franse ministerie van buitenlandse zaken, en Arie Oostlander, tot juni van dit jaar namens het CDA lid van het Europees Parlement en in 2003 Turkije-rapporteur van het EP (het rapport 'Oostlander'), zijn beiden van mening dat de hervorming van het defensiebeleid en de rol van het leger en de inlichtingendiensten

('deep state') de belangrijkste obstakels vormen in het toetredingsproces. Hervormingen op dit gebied achten zij noodzakelijk. Pas wanneer het defensiebeleid meer onder parlementaire controle is gebracht en de sterke verkokering van en strijd tussen de inlichtingendiensten is opgelost, aldus de auteurs, wordt de weg vrijgemaakt naar hervormingen op het gebied van de mensenrechten, culturele vrijheden en de verdere verankering van de rechtsstaat.

Waar beiden het ook met elkaar over eens zijn, is de resolute afwijzing van het 'islam'-argument om Turkije niet tot de EU te laten toetreden. De christen-democraat Oostlander heeft van nabij gezien hoe de moslims van Bosnië beter dan de christelijke Serviërs en Kroaten in staat waren een democratische rechtsstaat op te bouwen. Bovendien is het voor Oostlander ondenkbaar dat religie géén rol zou kunnen (of mogen) spelen in de politiek. Verwijzend naar de Byzantijns-Europese wortels van Osmaanse staatstheorieën en instituties, betoogt Bayart op zijn beurt dat Turkije onmiskenbaar een Europese identiteit bezit en dat ontkenning hiervan als een traditionele Westerse fantasie over 'Oosters despotisme' moet worden beschouwd. Zo gebruikt hij, paradoxaal genoeg, ook de Armeense kwestie als illustratie voor de Europese identiteit van Turkije. Met dit voorbeeld geeft Bayart aan dat Turkije, net als andere West-Europese natie-staten, 'the bloody trajectory of the bureaucratic, centralised nation-state as the political expression of global capitalism' (blz. 52) heeft bewandeld en stelt hij deze episode in de vroegmoderne Turkse geschiedenis in haar soort gelijk aan de nazi-gruwelen tijdens de *holocaust*, de uitroeiing van de indianen en de koloniale oorlogen. Kortom, zowel in zijn prestaties als in zijn feilen is de Turkse staat door en door Europees.

Tot slot, wat is nu nog eigenlijk het grootste struikelblok voor toe-

trekking van Turkije? Als we alle stukken overzien, dan springt toch de rol van de Turkse militairen en de 'diepe staat' in het oog (Bert van der Zwan, Thanos Veremis, Soner Cagaptay, William Hale). De sessies over de economische *impact* van Turkije op de EU, en *vice versa*, de migratiegevolgen en de institutionele consequenties van Turkijes toetreding tot de EU stippen allemaal relevante en belangwekkende punten aan, maar ze vallen toch in het niet bij de problematiek rondom de Turkse strijdkrachten en het veiligheidsbeleid.

Het belang dat sommige sprekers aan de democratisering van civiel-militaire relaties hechten, werd al hierboven vermeld. Van daaruit is het een kleine stap naar de invloed die de geopolitieke factoren zullen hebben op het veiligheids- en bui-

tenlands beleid van Turkije en de EU, mocht de laatste besluiten Turkije op te nemen. Over deze factoren bevat 'Sessie 7' interessante beschouwingen. Turkije is een 'frontlijnstaat' in een gebied dat van doorslaggevend strategisch belang is. Het grenst aan het Midden-Oosten, de Balkan en de Kaukasus. Wanneer Turkije tot de EU toetreedt, zijn de verwachtingen enorm, zo niet gespannen. Ten eerste zal de EU gedwongen worden een actief beleid ten aanzien van het Midden-Oosten te ontwikkelen, zowel wat betreft Irak, Iran als het Israëliësch-Palestijns conflict. Hiermee komt de EU rechtstreeks in het vaarwater van de Verenigde Staten. De Verenigde Staten op hun beurt zullen wellicht trachten via Turkije, ondanks strubbelingen in het recente verleden, het Gemeenschappelijk

Buitenlands en Veiligheids Beleid (GBVB) van de EU in negatieve zin te beïnvloeden. De verdere ontwikkeling van het GBVB en het zelfstandig optreden van de EU in deze regio zouden het belang van de NAVO kunnen doen verzwakken. Belangrijker nog dan verscherping van scheidslijnen tussen Amerika en Europa wat betreft het Midden-Oosten zou zijn dat, mét Turkije en een ontwikkeld GBVB, de EU een plaats als economische én militaire supermogendheid naast de Verenigde Staten zou kunnen opeisen en daarmee de Amerikaanse hegemonie zou aantasten. De vraag is echter of de EU dit wel wil.

KUTSAL YESILKAGIT is als universitair docent verbonden aan de School voor Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht.

Ghassan Salamé (red.): Democracy without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World.
Londen/New York: I.B. Tauris Publishers, 2001; 340 blz.; £ 15,99
ISBN 1-85043-866-8

Dit is de vierde druk van een in 1994 verschenen bundel opstellen waarin de vraag aan de orde komt naar de mogelijkheden van democratisering van de moslimwereld, een vraag die in 2004 nog niets aan actualiteit heeft ingeboet. De bundel is verschenen in het kader van een Midden-Oosten onderzoeksprogramma van de *Fondazione Enrico Mattei*. Arabisten uit Europa, de Verenigde Staten en vertegenwoordigers van UNESCO werkten mee. In het eerste deel, getiteld 'Hypothesen', komt meer in het algemeen het potentieel van 'politieke liberalisering' in het Midden-Oosten aan de orde. Dit tegen de achtergrond van de opvatting, verwoord door de redacteur, dat 'democratie westerse stijl' eerder het eindprodukt is van complexe sociale verschijnselen en

S I G N A L E M E N T E N

Deze rubriek staat onder redactie van dr Fenna van den Burg. Bijdragen aan deze aflevering werden verzorgd door drs Niel Walpot (N.W.), als stagiair verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael; Kasia Kleina (K.K.), als stagiaire werkzaam op het redactie bureau van de *Internationale Spectator*; en Fenna van den Burg (F.v.d.B.).

De aanwinstenlijst van de bibliotheek van Instituut Clingendael wordt maandelijks gepubliceerd op de Clingendael-website:
www.clingendael.nl/library/publications

(uiteenlopende) ontwikkelingen dan van een strijd voor democratisering die door georganiseerde groepen wordt bevochten (zie zijn inleiding, blz. 1-20). In het tweede deel treft men een aantal gevalstudies aan, zoals essays over de sociaal-economische en politieke ontwikkeling van Egypte, Syrië en de Maghreb; een vergelijkende studie over de 'integristen' in Egypte, Jordanië en Tunesië en hun inpassing in de samenleving; en een vergelijking van de zich in het interbellum

moderniserende autoritaire regimes in Turkije en Iran. (F.v.d.B.)

K. Vignard (red.): Human rights, Human Security, and Disarmament (Disarmament Forum 3, 2004).
Genève: United Nations Institute for Disarmament Research, 2004; 64 blz.
ISSN: 1020-7287

Dit nummer van *Disarmament Forum* onderzoekt in vijf bijdragen de samenhang tussen mensenrechten en menselijke veiligheid. Dit

laatste concept, dat het individu centraal stelt, is ontstaan ter verbreding van de smalle kijk op veiligheid als politiek/militair concept. Er bestaan twee opvattingen over de groeiende nadruk op de samenhang tussen mensenrechten en menselijke veiligheid. Volgens de eerste opvatting (bijdragen 1 en 2) levert een sterke verbinding voordelen op voor beide terreinen. De tweede opvatting (bijdrage 5) geeft uiting aan de vrees dat een sterkere verbinding het belang van mensenrechten zal doen afnemen vanwege een mogelijke 'uitruil' van rechten tegen veiligheid. Brede overeenstemming bestaat echter over de wenselijkheid van het streven naar ontwapening. Massavernietigingswapens (WMD) komen aan de orde (bijdrage 3), maar de nadruk ligt op de grote hoeveelheden handwapens die in omloop zijn (bijdrage 4). Vooral deze goedkope, gemakkelijk te vervoeren handwapens bedreigen immers de veiligheid van vele individuen en bemoeilijken het beschermen van mensenrechten in instabiele staten. Ten slotte vereist het langdurig proces van ontwapening het goede voorbeeld van de machtigste staten. Zo bestrijden de auteurs het beeld dat WMD in handen van kleine staten bedreigingen zijn en in handen van grote staten onderdeel van de veiligheidsstructuur. WMD zijn immers in alle gevallen bedreigingen van de veiligheid. (N.W)

Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) & Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV): Preëemptief optreden.

No. 36, AIV / No. 15, CAVV
juli 2004; 36 blz. (+ Addendum)

Op verzoek van de regering brengen AIV en CAVV advies uit over een aantal vraagstukken rond zogeheten preëemptief optreden. Het begrip is actueel geworden door bedreigingen van de veiligheid door terrorisme, criminele organisaties en de proliferatie van massavernietigingswapens, en in

het bijzonder de Amerikaanse reactie op dergelijke bedreigingen in de vorm van de *National Security Strategy* (addendum). Om 'preëemptief' te definiëren, wordt onderscheid gemaakt met het begrip 'preventief'. Het eerste duidt op reageren op een plotselinge, overweldigende dreiging die geen moment van reflectie en geen keuze van middelen toelaat (ook wel *Caroline*-doctrine genoemd). Het tweede houdt in dat het zich metterdaad voordoen van zich ontwikkelende dreigingen wordt voorkómen. Preëemptief optreden is volgens het advies een vorm van zelfverdediging en valt daarom te rijmen met het VN-Handvest, terwijl preventief optreden verder gaat en daarom niet in overeenstemming is met het volkenrecht. Voor de Verenigde Staten lijkt er sprake te zijn van spanning tussen het waarborgen van de veiligheid van de eigen burgers en het garanderen van internationale vrede en veiligheid door het respecteren van de internationale rechtsorde. Volgens de AIV/CAVV moet geweld, na het gebruik van andere politieke, economische en sociale middelen, het uiterste redmiddel zijn. Wanneer er geen sprake is van directe zelfverdediging, moet de VN-Veiligheidsraad besluiten of het gebruik van geweld het antwoord is op de ontstane dreiging. In het advies willen AIV/CAVV niet vooruitlopen op wenselijke maatregelen in het geval van falen van de Veiligheidsraad. (N.W)

Pascal Lamy: Europa als wereldmacht.

Rotterdam: Lemniscaat, 2004 ; 168 blz.; 14,95 euro
ISBN 090-5637-581-4

Dit boek geeft een kijkje achter de coulissen van de internationale handelspolitiek. In tien thematisch geordende hoofdstukken, 'brokken uit de realiteit', presenteert Pascal Lamy, Eurocommissaris voor Handel in de Commissie-Prodi, zijn visie op het proces van globalisering. Op levendige wijze en tot in de kleinste details ver-

telt hij over zijn onderhandelingen met de Chinese leider Jiang Zemin inzake de Chinese toetreding tot de Wereldhandelsorganisatie WTO. De auteur beschrijft ook de onderhandelingen met de Amerikanen tijdens de WTO-toppen in Seattle, Doha en Cancún, waar de slepende handelsconflicten opgelost moesten worden. Hierbij wordt Lamy geconfronteerd met de problemen van de ontwikkelingslanden, zoals ongelijkheid in handelsbetrekkingen met het Westen, aids, kinderarbeid, enz. De wereld blijkt volgens Lamy doof te zijn voor deze problemen. Europa probeert, zo benadrukt de auteur, ondanks soms beperkte speelruimte wél zijn betrokkenheid te tonen, door zich bijvoorbeeld in te zetten voor de rechten van de kinderen in samenwerking met de Internationale Arbeidsorganisatie ILO en met Unicef. Lamy toont zich in zijn boek een gedreven vertegenwoordiger van Europa. Europa is volgens hem een belangrijke speler als het gaat om de wereldhandel, die zijn voortrekkersrol op economisch, cultureel (*Europa en de film* – een zichzelf respecterende Fransman mag dit onderwerp niet aan zich voorbij laten gaan) en politiek gebied dient voort te zetten. De toegankelijkheid van het boek wordt nog vergroot doordat er achterin een glossarium, tabellen, grafieken en informatie over de auteur zijn opgenomen. Jammer genoeg ontbreekt hier een chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen op handelspolitiek gebied. (K.K.)

Herman Kinder en Werner Hilgemann: Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel 2. Van Franse Revolutie tot heden.

Baarn: SESAM/HBuitgevers, 2003; 347 blz.; 22,= euro
ISBN 90-5574-400-x

Dit naslagwerk is een geheel herziene Nederlandse uitgave (derde druk, 2003) van de door *Deutscher Taschenbuch Verlag* uitgegeven *Taschenatlas Weltgeschichte* (35ste druk, 2002).

Het geeft een overzicht van de geschiedenis vanaf het einde van de achttiende eeuw tot aan de jaren 1990 en is voorzien van vele schema's en kaarten. Naast historische feiten bevat de atlas ook informatie over de achtergronden van volken, zoals bijvoorbeeld de joden, en concentreert het zich niet uitsluitend op Europa, maar komen ook bijvoorbeeld China, Azië en Australië aan bod. Het doel dat de samenstellers voor ogen hebben, is de lezer 'snel en toch grondig' vertrouwd te laten raken met historische feiten en ont-

wikkelingen'. Die lezer – veelal een geïnteresseerde in de geschiedenis, een HBO- of universitair student – krijgt hiermee een naslagwerk over 200 jaar geschiedenis aangereikt. Voor het opzoeken van informatie kan het register worden gebruikt. De informatie is binnen specifieke thema's, bijv. *het ontwapeningsvraagstuk*, chronologisch gerangschikt en meestal in telegramstijl, wat de *snelheid* van het zoeken ten goede komt. Wat minder bevorderlijk is voor dit specifiek doel, is de grootte van de letters. Voor menig lezer zal een ver-

grootglas nodig zijn. Wat de *grondigheid* van de gegeven informatie betreft, zal de lezer de ene keer aangenaam verrast, de nadere keer teleurgesteld worden. Zo komen er veel exotische namen in voor, zoals *Beetsjoeanaland*, en ontbreken er termen als *Gdańsk-corridor*. De kracht van de *Sesam Atlas* ligt dan ook niet in volledigheid, maar eerder in een mogelijkheid bij te dragen aan een breed overzicht van relevante structuren en gebeurtenissen. (K.K.)

Rik Coolsaet

compares fact and fiction in today's international terrorism. Underestimating terrorism is dangerous. But exaggerating the threat is just as dangerous – so is group-think, he argues. When dealing with al-Qaeda and Osama bin Laden myth and reality tend to get mixed up. Contrary to widespread belief, international terrorism is far from humanity's biggest threat today. Indeed, since 1969 there has been a gradual decrease in the number of terrorist attacks and this despite dramatic terrorist mass murders such as 9/11. He argues furthermore that al-Qaeda has become a kind of a myth. Just like in the 19th century, when a similar anarchist terrorist International only existed in the public's mind, today's al-Qaeda is like a broken thermometer: its mercury has burst into a multitude of small blobs, all highly toxic, but unrelated to one another. Al-Qaeda no longer exists as the global disciplined and centralized terrorist organization it once was. It has turned into a grassroots phenomenon. It is a unifying flag, carried by a loosely connected body of home-grown terror groups and even freelance jihadists, each going their own way without central command, unaffiliated with any group. This transformation of today's terrorism implies that counterterrorism efforts will have to be implemented through policy instruments with a more pronounced political character, domestically as well as internationally.

Teun Van de Voorde

presents some interpretations of the current wave of Muslim terrorism that operates under the banner of Al Qaeda. She seeks to clarify two questions: how did Al Qaeda as a terrorist organisation originate, and why did its campaign of terrorism perpetuate itself? To this end, the proposed framework is focused on finding patterns in the history of terrorism and its specific wider political and ideological context. Indeed, the history of terrorism reveals remarka-

S U M M A R I E S

ble parallels with regard to the origin of terrorist campaigns and circumstances in which the strategy of international terrorism has persisted. As to Al Qaeda, the role of a discontented vanguard elite in a situation of waning revolutionary conditions has contributed to the strategic option for terrorism. To explain self-perpetuating dynamics of the terrorist threat a more structural level of analysis is required. When looking into the history of 'successful' campaigns of international terrorism the current position of the Muslim countries demonstrates striking similarities with the conditions of industrialising nation-states at the end of the 19th century. A period of transition provided anarchist terrorists with bombs or guns and made their message resonate amongst the masses being confronted with the social, political and economic injustices of an era of rapid changes. No single framework can account for all terrorism, but an integrated understanding of the political context and history of terrorism is the first step in gaining a relevant perspective on any campaign of terrorism.

Hans Jansen

states that the main impact of the recent terrorist attacks on the internal policy of the Western countries is that the traditional right and left, to the degree in which they can still be identified, search to adopt measures which they would be anyway planning to adopt and which they now can present as anti-terrorist measures. To be able to fight terrorism one has to identify the root causes and eliminate them – so say the politicians. The 'right' keeps to its traditional distrust regarding rational explanations

and simply limits the constitutional civil rights, the 'left' eliminate them – so say the politicians. The 'Right' keeps to its traditional distrust regarding puzzles its head over structural causal relationships. But the truth is that, for example, eliminating poverty or promoting the tolerance towards Muslims are not going to work, since the real reason for any kind of terror is envy. The envy and hatred towards the 'other' – by the way a part of human nature – in this case the West originate in the Arabic media, Koran and the feeling of lost superiority of the Muslims. Oil and gas are at this moment the only area where the West yields in to the Middle East and that can be painful. In response to that frustration two kinds of terrorists seek revenge: those with realistic demands and the apocalyptic ones that aim at total destruction. All we can do is wait and be prepared.

Maurits Berger

criticizes the prevailing approach of tracing root causes of Muslim anger in religion. Religion – and not only Islam – is at most a justification of human actions. Theology is not the key to understand Muslim anger, but socio – political developments are. The anger against the Western world is not confined to the Muslim world, but is shared by most other developing countries. Whether true or not, economic and political failure from the part of the local regimes is attributed to Western powers who have a longstanding record of supporting these regimes for the sake of stability. In Muslim countries, however, the voices of discontent have found their strength in Islam, which offers a practical programme for socio-economic rehabilitation at grass-roots level, as well as a catalyst for political action. Islamic extremists feed on the feelings of despair, anger and humiliation generally shared among the larger population. Islam and its terrorist combatants then become icons, rather than causes of Muslim anger.

Edwin Bakker

presents a literature review of terrorism and extreme political violence studies attempting to answer the key question about the root causes of terrorism. Research into such fundamental causalities is a must, given urgent demands of both politicians and policy-makers. The pertinent literature distinguishes between, e.g., strategic factors (rational choice), preconditions and precipitants as well as psychological variables including individual motivation. Attention is also given to organizational theories of causation and the concepts of marginalization and social deprivation, the structural approach and the multicausal perspective. One has to conclude that there are no widely accepted paradigms or causal relationships resulting in a single grand theory, rather a number of myths that have been proved to be misguided. However, some results may be achieved through striking a balance between root causes and trigger causes, thereby connecting some pieces of the jigsaw puzzle of terrorism.

Jacco Pekelder

highlights the dimension of culture in general and group

culture in particular in recent research into post-war German terrorism, which may contribute to our understanding of the present-day Al Qaeda type of terrorism. Al-though there are important differences between left-wing groups, like the Red Army Faction, that used to terrorize German society with sudden violent attacks, and today's Islamic terrorist cells, generally referred to as Al Qaeda, there are similarities that possibly make a comparison useful. Research into left-wing political violence and terrorism in Germany has explored the cultural dimension of terrorism and the meaning of the group, or cell, in terrorists' lives. Historians nowadays tend to seriously study mentalities and behavioural patterns, within the Sixties' protest movement, that betray a romantic view of violence. They also analyze the social and psychological dynamics within the terrorist group in an effort to understand the attraction of terrorist lifestyles. Such patterns would offer an escape from a world of repression and exploitation to a state of childlike absolute innocence and omnipotence.

Roel Meijer & Mohamed al-Hamid

argue that the revolt in Falluja and the 'Sunni Triangle' should be regarded as a revolt of the Sunni population against the American occupation, rather than the result of interference of the international Sunni jihadi movement in the region, which, as the American Army spokesmen argue, tries to instigate the population against the present Iraqi government. Three phases can be discerned in the revolt against the American presence in the Sunni Triangle. The first one is based on a resistance which is couched in traditionalist tribal terms, while the second one is based on a mixture of tribal and religious motivations. The last phase, from the April revolt to the present, has a pronounced fundamentalist jihadi imprint. The authors argue that despite this new ideological preponderance of Sunni radicalism, the present Iraqi government does have means to split the Sunni resistance by playing off the tribal and moderate Sunni shaykhs against the radical Sunni shaykhs and their following among the Sunni youth who form the backbone of the resistance forces.

Marc Jansen

takes a worried look at the legacy of the weapons of mass destruction (WMD) originating from the Soviet Union. Thanks to the Soviet legacy Russia now possesses the largest arsenal of WMD in the world. Since the demise of the USSR the danger that part of those weapons might fall into the wrong hands is perceived all over the world. Huge amounts of money have been spent on programmes aimed at demolishing or securing those weapons, but the pace is too slow and a lot has still to be done before the signal can be set at clear. Since actual disasters have so far failed to occur, the conclusion might be drawn that the danger has been overexaggerated. However, most experts stress that forthcoming nuclear attacks the size of Hiroshima should not be ruled out.